

STANISŁAW KURNATOWSKI

UWAGI O KSZTAŁTOWANIU SIĘ STREF ZASIEDLENIA DORZECZA
OBRY W CZASIE OD ŚRODKOWEGO OKRESU EPOKI BRĄZU DO
PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA*

CZĘŚĆ PIERWSZA

Artykuł niniejszy jest pierwszą częścią pracy zajmującej się przemianami zasiedlenia ziem dorzecza Obry i terenów sąsiednich w okresie od XIII w. p.n.e. do XVI w. n. e. Zakres czasowy i rzeczowy tematu nie pozwala zamknąć go w obrębie jednorazowej publikacji, dlatego przedstawiono tu tylko wyniki wstępnej analizy formalnej materiału, dokładniejsze rozpatrzenie zachodzących zjawisk i próbę ich wytłumaczenia odkładając do następnych części pracy. Cel i problematykę opracowania sformułowano w uwagach wstępnych.

I

Każda, choćby nawet cząstkowa, próba analizy materiału osadniczego z dłuższego, parotysiącletniego odcinka czasu wprowadza w skomplikowane dziedziny środowisk: naturalnego i kulturowego¹ oraz ich wzajemnych związków². Konieczność zajęcia się bardzo różnymi pod względem genezy i zakresu działania elementami tworzącymi zjawiska osadnicze nasuwa się zwłaszcza przy rozpatrywaniu dziejów mniejszego regionu geograficznego. Poprawne odczytanie występujących w konkretnej sytuacji

* Opracowania zamieszczone w wykazie B. literatury oznaczono znakiem „x”.

¹ Ujmując pod pierwszym pojęciem ogół wszystkich sił przyrody działających niezależnie od człowieka, pod drugim wszystkie elementy społeczności ludzkiej i jej kultury. Oba określenia, bardzo ogólne, dogodnie są przez swą adekwatność i wyłącność.

² Z ważniejszych pozycji odnoszących się do zagadnienia zob.: K. Potkański (A. 1922); W. Semkowicz (1925); S. Arnold (1929); G. Labuda (1953); M. Dobrowolska (1953); S. Zajączkowski (1956); J. G. D. Clark (1957) rozdz. I. Z nowszych ujęć polemicznych, nie wnoszących jednak nowych elementów do problematyki badań, por. K. Buczek (1958 i 1962), S. Zajączkowski (1960).

form wymaga tu wzięcia pod uwagę poważniejszej liczby czynników i zależności niż przy ogólniejszych, bardziej zeschematyzowanych rozważaniach. Już dla zinterpretowania danego materiału osadniczego tylko od strony działania środowiska naturalnego i wykorzystującej go gospodarki ludzkiej³ potrzeba odpowiedniego zasobu faktów, dostarczanych przez wiele dyscyplin badawczych, przyrodniczych i społecznych. Takie częściowe rozpatrzenie źródeł nie może zresztą w żadnym wypadku wyczerpać analizy. W tworzeniu materiału osadniczego biorą także udział czynniki społeczne, nie wchodzące w skład sił wytwórczych, a często bardzo pośrednio z nimi związane⁴. Obok stosunków produkcji, grających dużą rolę w kształtowaniu się form osadniczych, należy też wziąć pod uwagę elementy świadomości społecznej, zarówno wchodzące w zakres aktualnej nadbudowy, jak i obojętne dla istnienia danej formacji społecznej⁵. Te ostatnie, zwłaszcza uwarunkowane specyficznym dla danego regionu podłożem historycznym⁶, mogą stanowić dzięki swemu konserwatyzmowi wystarczającą siłę dla dłuższego utrzymania pewnych starszych form osadniczych.

Ani jeden z branych pod uwagę czynników nie może też być traktowany jako wielkość stała, nawet w sensie roboczym. Należy tu podkreślić, że w dotychczasowych opracowaniach przywiązywano zazwyczaj zbyt małą wagę do dynamiki środowiska naturalnego⁷. Teza o szybszym zmienianiu się środowiska kulturowego niż naturalnego, słuszna, jeśli chodzi o ogólny tok rozwoju dziejowego, w przypadkach szczegółowych okazuje się często zawodna⁸. Badania ostatniego ćwierćwiecza wykazały, że naturalny rozwój niektórych ważnych dla człowieka dziedzin przyrody, jak klimat, stosunki wodne, a zwłaszcza glebowe i roślinne, ulega ciągłym, nieraz bardzo szybko dokonującym się przemianom⁹. Stwierdziły one także o wiele szer-

³ A więc w zakresie stosunków objętych prawem postępującego rozwoju sił wytwórczych, por. O. Lange (1959), s. 38 i n.

⁴ J. S. Bystron (1947), s. 63 — określa je zwięźle mianem „przestrzennych manifestacji aktywności grupy społecznej”. Akcentuje te czynniki w pewnym stopniu S. Arnold, określający osadnictwo jako „proces okupacji i eksploatacji danego terenu” (1951), s. 25. Por. też wypowiedzi Z. Woźniaka (1960), s. 92, i A. Dymaczewskiego (1961), s. 6, 7.

⁵ L. Krzywicki (A. 1951), s. 111; O. Lange (1959), s. 34–35. Por. także cytowaną przez O. Langego na s. 35 wypowiedź K. Kautskiego (1927), t. II, s. 689–690.

⁶ S. Czarnowski (1956), t. I, s. 108–121, 171–180; O. Lange (1959), s. 42.

⁷ J. G. D. Clark (1957). Por. tu uwagi G. Labudy (1953), s. 35, i S. Zajaczkowski (1956), s. 205 i n.

⁸ O. Lange (1959), s. 62.

⁹ Podkreślają to coraz dobitniej wszystkie nowsze opracowania przyrodnicze. Zob. m. in.: H. Flohn (1949–1950); A. Kosiba (1949); A. Wagner (1940); S. Kulczyński (1939), t. I; J. Motyka (1962); W. Williams (1950); W. Sza-

szy, niż to dotąd przyjmowano, zakres oddziaływania nie zamierzonych skutków gospodarki ludzkiej, i to poczynając od jej bardzo dawnych i prymitywnych form działania¹⁰. Upraszczając nieco sprawę, należy więc w obrębie tej dziedziny uwzględniać tak naturalny rozwój czynników przyrodniczych, jak i wpływy nowych elementów tworzących się w środowisku geograficznym, rozumianym tu jako „złożony wytwór działania sił przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych”¹¹.

Stałym zmianom ulegają także zależności, zachodzące między poszczególnymi czynnikami, przy czym w pewnych wypadkach kierunek ich przekształcania się nie jest zgodny z ogólnym rozwojem związków łączących środowisko naturalne i kulturowe.

Częste nieporozumienia powoduje np. stosowanie do wypadków szczegółowych ogólnej tezy o zmniejszaniu się zależności człowieka od warunków przyrodniczych wraz ze wzrostem sił wytwórczych. W określonych sytuacjach w obrębie niektórych dziedzin gospodarki zależność ta może poważnie wzrastać. Np. współczesne, zmechanizowane rolnictwo stref umiarkowanych jest w pewnych wypadkach bardziej uczulone na ilość i rozkład czasowy opadów atmosferycznych niż pierwotniejsze formy uprawy¹². W jeszcze większym stopniu można to zaobserwować przy najintensywniejszym z dotychczasowych sposobów upraw, gospodarce irygacyjnej związanej bardzo ściśle ze stosunkowo drobnymi nieraz zmianami warunków wodnych.

Interpretacja zjawisk osadniczych pewnego regionu polega więc na korelowaniu ich z wchodzącymi w grę czynnikami procesów naturalnego i kulturowego, które mogły się przyczynić do ukształtowania tych zjawisk, a z których każdy jest wielkością zmienną. Wynikiem jej winno być możli-

fer (1952). Nawet pozornie stałe czynniki krajobrazu poprzez denudację, akumulację, zleganie pokładów itp. ulegają w rzeczywistości ciągłym zmianom doprowadzającym nieraz w bardzo szybkim tempie do gruntownego przeobrażenia warunków ekologicznych. Por. tu M. Klimaszewski (1961), s. 82 i n.

¹⁰ Ściślej od rozpoczęcia posługiwania się przez człowieka ogniem — por. J. G. D. Clark (1957), s. 115 i n.; J. Iversen (1949); L. Krzywicki (1914), s. 87; *Man's Role in Changing ...* (1958). Skutki te przybierały często katastrofalne rozmiary, niezmiernie trudne do opanowania nawet przy obecnych możliwościach technicznych. Por. tu np. wypowiedzi C. O. Sauera (1960). Jeżeli chodzi o obszary Polski, liczne przykłady pod tym względem dają: J. Kostrowicki (1961) i J. Kornaś (1959), a odnośnie do naszego regionu por. *Stepowienie Wielkopolski* (1947).

¹¹ M. Dobrowolska (1961), s. 5.

¹² Np. w okresie żniwnym, gdy z powodu dużych opadów zlegnięcie zboża uniemożliwia zbiórkę mechaniczną, co przy braku rąk do pracy prowadzi często do zniszczenia plonów. W czasach gdy głównym narzędziem żniwnym pozostawał sierp, tego rodzaju trudności nie mogły zaistnieć, tym bardziej że przy mniejszej powierzchni upraw nawet bardzo silnie zawilgocone ziarno było przesuszane i użytkowane.

wie ściśle ustalenie hierarchii ważności poszczególnych czynników, określenie siły i czasu ich oddziaływania. Z największą ostrożnością odnieść się trzeba natomiast do spotykanych nieraz prób tłumaczenia przemian form osadniczych działaniem jednego czynnika, choćby nawet o dużym ciężarze gatunkowym. O gruntowniejszych zmianach zdecydować może dopiero wypadkowa kilku współcześnie działających czynników o mniej więcej zgodnym kierunku działania¹³.

Do przeprowadzenia takiej interpretacji, o ile ma ona być wystarczająco udokumentowana, nie wystarczy więc zanalizowanie stojącego do dyspozycji materiału źródłowego z pozycji jednej lub paru nauk. Potrzeba do tego bardzo gruntownych prac zespołowych¹⁴ całego szeregu dyscyplin tak przyrodniczych¹⁵, jak i historycznych¹⁶ przeprowadzanych na skalę o wiele

¹³ Oczywiście początki działania poszczególnych czynników nie muszą być zbieżne chronologicznie.

¹⁴ Problematykę zespołowych prac dyscyplin przyrodniczych i ich związku z badaniami osadniczymi na danym regionie podkreślał już S. P a w ł o w s k i (1934). W okresie powojennym sprawa wykorzystania prac zespołowych w naukach humanistycznych stała się ważnym czynnikiem rozwoju badań nad wcześniejszymi okresami dziejów. Por.: W. H e n s e l (1957), s. 397, 401, 405, 406; (1959–1960), s. 86. Zagadnienie to wymagałoby osobnego, obszerniejszego ujęcia. Tu wspomnieć trzeba tylko o paru jego aspektach wiążących się ściśle z analizą osadniczą. Do najważniejszych z nich należy omawiana już tutaj, a dostrzegana w coraz większym zakresie współzależność środowiska naturalnego i kulturowego, z czym wiąże się konieczność wzajemnej wymiany informacji między naukami humanistycznymi, geograficznymi i biologicznymi już na etapie zbierania materiałów. Drugim z kolei jest rosnące znaczenie badań nad złożonymi układami społecznymi reprezentowanymi między innymi przez grupy lokalne, terytorialne czy regionalne. Doniosłość analizy takich jednostek doceniali już dawno L. K r z y w i c k i (1948, B. 1951); B. M a l i n o w s k i (1958), rozdz. III–VI; F. Z n a n i e c k i (1938). Znalazła ona swój wyraz w dominujących obecnie kierunkach badawczych etnologii K. M o s z y ń s k i (1958), s. 81 i n.; socjologii Z. B a u m a n (1962), s. 67 i n.; J. S z c z e p a ń s k i (1961), s. 450, 497 i n.; ostatnio przejawia się także w archeologii: G. C h i l d e (1959), rozdz. VI; W. H e n s e l (1959); W. H e n s e l, L. L e c i e j e w i c z (1962), s. 177 i n.; S. K u r n a t o w s k i (1960), s. 45, (1963 x). Wzrost znaczenia analizy tego rodzaju jednostek wiąże się z zachodzącym przewartościowaniem pojęcia źródła historycznego ujmowanego obecnie nie jako odbicie odrębnego faktu przeszłości, lecz jako wytwór, a zarazem i część całego procesu dziejowego. Por. tu G. L a b u d a (1957). W badaniach osadniczych postuluje to konieczność ujęcia badanych źródeł od strony różnych współdziałających z sobą dyscyplin.

¹⁵ Spośród najważniejszych dyscyplin należy tu wymienić: geomorfologię, gleboznawstwo, hydrologię, klimatologię i szeroki wachlarz różnych gałęzi nauk botanicznych, zwłaszcza paleobotanikę, a w zakresie tej ostatniej palynologię.

¹⁶ Przede wszystkim archeologię, etnografię, socjologię, antropologię, toponomastykę i historię gospodarczą, a także historię nowożytną, dającą np. badaniom archeologicznym cenniejsze wskazówki od mediewistyki.

większą, niż to dotychczas przyjmowano¹⁷. Praktyczna realizacja tego rodzaju badań natrafia na poważne trudności, nie wszędzie też może być urzeczywistniona. Przedstawiciele poszczególnych dyscyplin mogą ją natomiast przygotowywać, pamiętając zawsze przy podejmowaniu badań cząstkowych o całość złożoności zagadnienia, a przede wszystkim starając się wyniki swej analizy sformułować w sposób użyteczny dla innych zainteresowanych nauk. Da to możliwość rozwiązania zagadnień niemożliwych do wyjaśnienia w zakresie jednej specjalności, przyczyniając się jednocześnie do zarysowania specyficznej dla każdego regionu problematyki ułatwiającej dalsze prace badawcze. Do tej ostatniej roli predestynowana jest zwłaszcza archeologia obejmująca swym materiałem źródłowym dostatecznie długi odcinek dziejów¹⁸, datująca go z wystarczającą dla tego rodzaju potrzeb dokładnością¹⁹, a poprzez ustalenie skupisk punktów osadniczych wyznaczająca przestrzeń intensywniejszych kontaktów człowieka z przyrodą. Zakres problematyki i technika odczytywania źródeł zmuszają zresztą archeologa do ujmowania zagadnień w wyjątkowo szerokiej czasowo-przestrzennej perspektywie, stawiając go tym samym w dogodniejszym od innych badaczy położeniu dla całościowego ujęcia zjawisk osadniczych.

Podane uwagi tłumaczą cel niniejszej pracy. Będzie nim próba wstępnego podsumowania poznanych dotychczas zjawisk osadniczych w dorzeczu Obry w czasie między środkowym okresem epoki brązu a późnym średniowieczem oraz tymczasowa interpretacja niektórych zaszłych tam zmian. Zasadniczą podstawę rozważań stanowi rozmieszczenie punktów osadniczych w stosunku do takich elementów fizjograficznych, jak rzeźba terenu,

¹⁷ Pewne wyobrazienie o rozmiarach pracy, jaką należy w takich wypadkach wykonać, daje całość przeprowadzonych dotychczas badań biskupińskich. Por. tu Z. A. Rajewski (1955 i 1959–1960). Trzeba przy tym pamiętać, że poza archeologią prace innych dyscyplin miały tam charakter pomocniczy i były prowadzone w stosunkowo wąskim zakresie. Przy pełnych badaniach zespołowych, których istotną cechą jest nie tylko wzajemna wymiana czynności usługowych, lecz także prowadzenie równorzędnych jakościowo prac w zakresie całej interesującej poszczególne dyscypliny problematyki, rozmiar czynności badawczych poważnie wzrasta. Przykładem mogą tu być badania zespołowe okolic Międzyrzecza Wielkopolskiego nad dolną Obrą (por. wykaz B), obiektu stosunkowo niedużego i nie posiadającego tak bogatego materiału osadniczego, jak terytorium biskupińskie.

¹⁸ Archeologia jest jedyną nauką humanistyczną, która może bezpośrednio zestawiać badane przez siebie okresy kulturowe z cyklem przemian przyrodniczych. Dysponowanie dłuższą perspektywą czasową pozwala dopiero na właściwe porównanie obu procesów.

¹⁹ Stopień dokładności w datowaniu poszczególnych zespołów archeologicznych jest już na ogół w pełni wystarczający dla badań przyrodniczych. Przyrodnicy dostrzegają też w coraz większej mierze płynące stąd dla nich korzyści, a w niektórych krajach ich współpraca z archeologami osiągnęła stosunkowo poważne rozmiary. Por. tu np. uwagi F. Firbasa (1949), s. 87 i n., W. Hensla (1954) i M. Strzemińskiego (1959).

układ gleb i sieć wodna²⁰. Ich punktem wyjściowym były dostrzeżone w trakcie badań terenowych wyraźne zmiany zachodzące w tym zakresie w czasach wczesnego średniowiecza. Dla celów porównawczych poszerzono zakres rozpatrywanych źródeł tak o czasy wcześniejsze, do trzeciego okresu brązu²¹, jak późniejsze, do XVI w.²²

Zasób materiału źródłowego z wymienionego obszaru jest jeszcze wciąż bardzo niekompletny. Rozmieszczenie znalezisk archeologicznych wskazuje w dalszym ciągu, jak to już zauważono we wcześniejszym opra-

²⁰ Przy opracowywaniu mapy gleb oparto się na *Mapie gleb Polski* w skali 1 : 300 000, wydanej przez Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa pod red. A. Musierowicza. Posłużono się także nie publikowanymi dotychczas opracowaniami geomorfologicznymi, hydrograficznymi i glebowymi w skalach 1 : 250 000, 1 : 100 000, a w niektórych wypadkach 1 : 25 000, uprzejmie udostępnionymi przez Zakład Geografii UAM oraz Katedrę Gleboznawstwa WSR w Poznaniu. Specjalnie duże znaczenie dla wymienionych tu celów posiadają mapy glebowe okolic Międzyrzecza (arkusze *Międzyrzecz* i *Pszczew*) w skali 1 : 25 000, wykonane przez dr. J. Marcinka podczas prac zespołowych nad regionem dolnej Obry.

²¹ Przy wyborze ram chronologicznych kierowano się potrzebą zestawienia faz kulturowych, posiadających pewne minimum wspólnych cech, pozwalających na zastosowanie jednej skali porównawczej i tworzących łącznie wystarczająco długi odcinek czasu dla właściwego uchwycenia perspektywy przemian. Jako dolną granicę opracowania przyjęto środkowy okres epoki brązu — czasy, dla których można przyjąć wykrystalizowanie się na ziemiach obrzańskich jednolitej w ogólnych rysach formacji kulturowej. Analizę rozmieszczenia stref zasiedlenia zamknięto zasadniczo na pierwszej ćwierci XVI w. Jedynie miejscowości opuszczone lub zagubione zostały uwzględnione aż do końca tego stulecia. Przyjmując wiek XVI jako górną granicę badań, kierowano się nie tylko względami materiałowymi, lecz także faktem, że w rozwoju zasiedlenia stanowi on wyraźną cezurę między średniowieczem a czasami nowożytnymi, i to tak pod względem historycznym, jak przyrodniczym. W wieku tym zaszła dalsza poważna deforestacja Wielkopolski, z czym wiązało się znaczne nasilenie erozji gleb. Por. M. Strzeński (1961), s. 343—346. Mogło to się wiązać z zakończeniem około połowy XVI w. długotrwałego kryzysu agrarnego późnego średniowiecza, zaznaczającego się zwiększoną powierzchnią nie uprawianych pól — por. W. Rusiński (1961), s. 22 i n.; S. Mielczarski, J. R. Szaflik (1955). W tym samym czasie następuje prawdopodobnie kolejne oziębienie klimatu — por. F. Firlbas (1949), s. 292; K. Buczek (1960), s. 50, 51.

²² Zestawienie ważniejszych opracowań materiałowych do osadnictwa dorzecza Obry zamieszczono w wykazie B. Do skompletowania źródeł wykorzystano także zbiory Muzeum Archeologicznego w Poznaniu oraz materiały prywatne, udostępnione uprzejmie przez prof. dr. W. Hensla, mgr Z. Hilczerównę i mgr. S. Jasnosza. Za dostarczenie tych obszernych i cennych, bo pozwalających ściśle wydatować punkty osadnicze z okresu rzymskiego i wczesnośredniowiecznego, źródeł, składam Im tą drogą serdeczne podziękowania. Dla regionu dolnej Obry wykorzystano materiały Ekspedycji Międzyrzecz, zebrane w trakcie badań powierzchniowych łącznie z mgr A. Urbańską, J. Elantkowską, E. Naumowicz, E. Dąbrowskim, J. Olczakiem, M. Kobusiewiczem i L. Krzyżaniakiem. Przy skartografowaniu danych historiograficznych dla tego regionu oparto się na materiałach Sekcji Geograficznej Instytutu Zachodniego w Poznaniu, uprzejmie udzielonych przez prof. dr S. Zajchowską.

cowaniu, „raczej obraz stanu zbadania, niż wizerunek ówczesnego oblicza osadniczego”²³. Dowodzi tego zagęszczenie stanowisk w okolicach, gdzie przeprowadzono systematyczniejsze badania powierzchniowe lub w tych, które z racji łatwości dojazdu były częściej odwiedzane przez archeologów. Może to być miarą zmian, jakie w zakresie względnych różnic zasiedlenia poszczególnych terenów osadniczych mogą przynieść przyszłe lata prac badawczych. Jeśli chodzi jednak o związek znalezisk z określonymi formami krajobrazowymi, ilość zaobserwowanych faktów jest już wystarczająca dla uchwycenia pewnych prawidłowości, a przede wszystkim dla wytyczenia kierunku dalszych badań.

II

W sieci hydrograficznej Polski zachodniej dorzecze obrzańskie odznacza się najbardziej poplątanym układem²⁴. Wynika to z równoleżnikowego ułożenia wielkich form polodowcowych²⁵ łączących je z sąsiednimi zlewiskami Odry i Warty, co spowodowało kilkakrotną zmianę biegu przebijających się ku północy wód Obry, słabe zaznaczenie wododziałów w górnej i środkowej części dorzecza oraz powstanie tam licznych bifurkacji. Dlatego oprócz powierzchni samego dorzecza Obry bierzemy pod uwagę także sąsiednie partie ziem, umożliwiając wydobycie tła omawianego regionu. Łącznie uwzględniony obszar obejmuje: prawie całą Wysoczyznę Leszczyńską²⁶ wraz z Doliną Żerkowsko-Rydzynską i północno-zachodnim skrajem Wysoczyzny Kaliskiej, dolinę Warty między Śremem a Mosiną, tzw. Śremski Odcinek Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej i przylegający do niej od wschodu odcinek Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, dalszą część pradoliny między Wartą a Odrą, a więc jej Odcinek Obrzański i Kotlinę Kargowską, wschodnią połowę Wysoczyzny Lubuskiej, Obniżenie Obrzańskie i większą część Wysoczyzny Poznańskiej²⁷ (mapa 1).

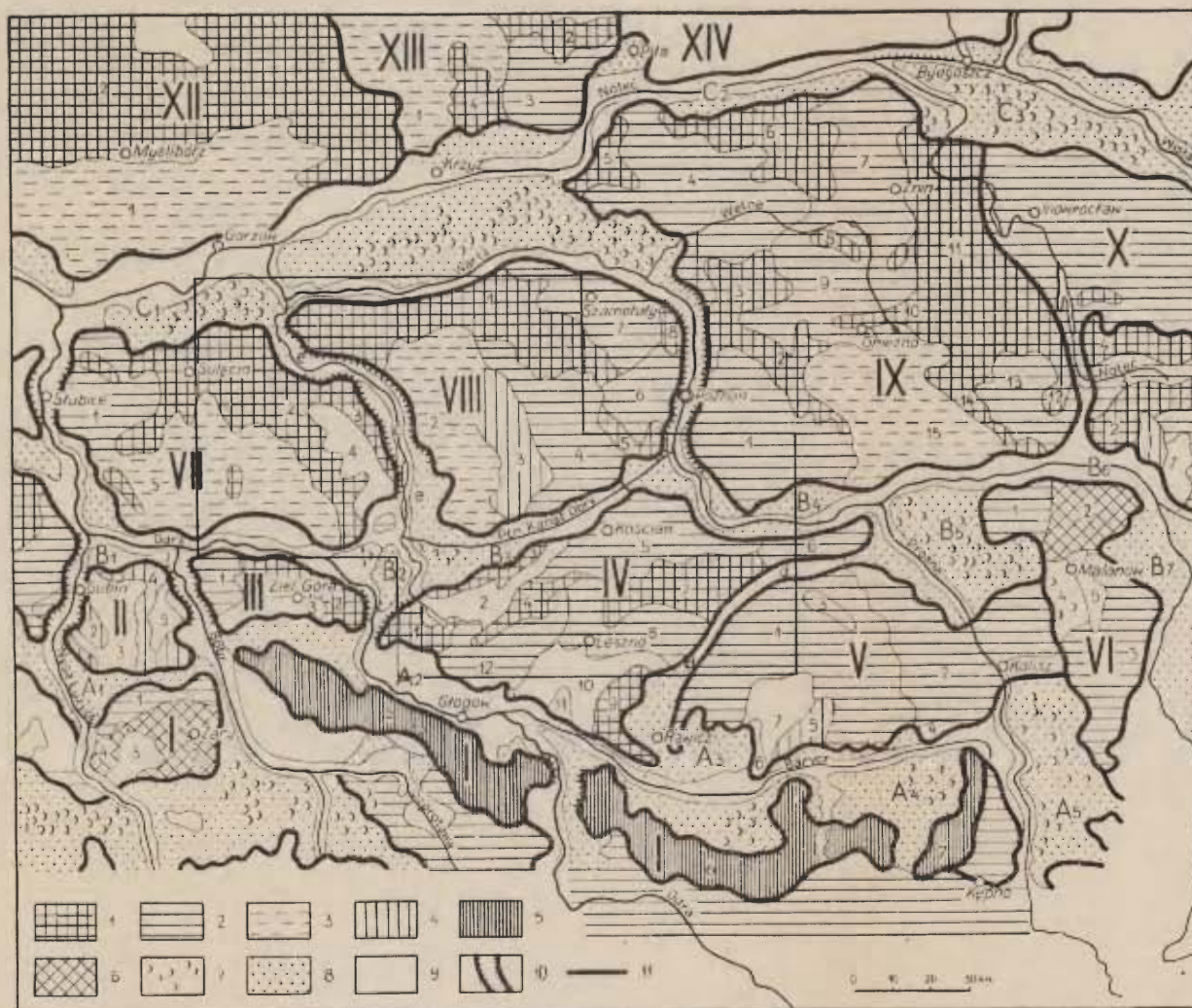
²³ J. Dylík (1936 x), s. 56.

²⁴ Z ważniejszych pozycji omawiających obszary dorzecza pod względem geomorfologicznym, hydrograficznym i glebowym warto tu wymienić prace: B. Augustowski (1956 i 1960); J. Bajerlein (1927); T. Bartkowski (A. 1956, 1957, 1959, 1960); T. Bartkowski, T. Warsza (1961); Z. Kajetanowicz (1948); B. Krygowski (1948, 1952, A. 1961, B. 1961 — rozdz. I); S. Lencewicz (1929); S. Majdanowski (1954); J. Mikołajski (1927); W. Mucha (1961); S. Pawłowski (1931); *Stosunki klimatyczno-glebowe Wielkopolski...* (1956); F. K. Terlikowski (1958); F. Zeuner, G. Schulz (1931).

²⁵ B. Krygowski (B. 1961), ryc. 32.

²⁶ Oparto się tu na podziale wielkopolskich regionów geomorfologicznych wg B. Krygowskiego (B. 1961), s. 15 i n., ryc. 6, oraz s. 116—135, 147, 148.

²⁷ A więc powiaty: gostyński, kościański, leszczyński, nowotomyski, międzychodzki, międzyrzecki, skwierzyński, sulechowski, śremski, świebodziński, wolsztyński i wschowski, oraz części powiatów: jarocińskiego, krotoszyńskiego, poznańskiego, rawickiego, sułecińskiego, szamotulskiego i średzkiego.

1) Badany obszar na tle regionów i subregionów geomorfologicznych Wielkopolski (wg podziału B. Krygowskiego)

1 — pagórki moreny czołowej (hills of terminal moraine); 2 — równina dennomorenowa (ground moraine plain); 3 — równiny sandrowe (out wash plains); 4 — wały typu ostańcowego (rampart of the relict type); 5 — wzgórza (hills); 6 — pagórki czołowomorenowe starszego zlodowacenia (terminal hills of the older glaciation); 7 — wydmy (dunes); 8 — terasy: środkowa, wysokie (terrasses: middle, high); 9 — dna dolin (valley bottom); 10 — doliny przełomowe (gap valley); 11 — granice subregionów (limits of subregions).

REGIONY I SUBREGIONY ZNAJDUJĄCE SIĘ W GRANICACH BADANEGO OBSZARU:

IV Wysoczyzna Leszczyńska — Leszno diluvial plateau

- 1 — Pagórki Sławińskie (Sławno Hillocks)
- 2 — Rów Sławiński (Sławno Trench)
- 3 — Pagórki Kaszczorskie (Kaszczer Hillocks)
- 4 — Pagórki Lgińskie (Lgín Hillocks)
- 5 — Równina Kościańska (Kościan Plain)
- 6 — Równina Radlińska (Radlin Plain)
- 7 — Pagórki Dolskie (Dolsk Hillocks)
- 8 — Równina Leszczyńska (Leszno Plain)
- 10 — Rów Polski (Polish Trench)
- 12 — Równina Wschowska (Wschowa Plain)

V — Wysoczyzna Kaliska — Kalisz diluvial plateau

- 1 — Równina Koźmińska (Koźmin Plain)

VII — Wysoczyzna Lubuska — Lubusz diluvial plateau

- 2 — Pagórki Świebodzińsko-Sulecińskie (Świebodziń-Sulecin Hillocks)
- 3 — Wał Zbąszyński (Zbąszynek Rampart)
- 4 — Rów Brójecki (Brójeć Trench)
- 5 — Równina Krośnieńska (Krosno Plain)

VIII — Wysoczyzna Poznańska — Poznań diluvial plateau

- 1 — Pagórki Międzyrzeczko-Pniewskie (Międzyrzecz-Pniewy Hillocks)
- 2 — Równina Nowotomska (Nowy Tomyśl Plain)
- 3 — Wał Lwówecko-Rakoniewicki (Lwówek-Rakoniewice Rampart)
- 4 — Równina Opalenicka (Opalenica Plain)
- 5 — Pagórki Stęszewskie (Stęszew Hillocks)
- 7 — Równina Szamotulska (Szamotuły Plain)

IX — Wysoczyzna Gnieźnieńska — Gniezno diluvial plateau

- 1 — Równina Śródka (Środa Plain)

Pradolina Warszawsko-Berlińska — Warsaw-Berlin Ice-Marginal Valley:

- B₂ — Kotlina Kargowska (Kargowa Basin)
 B₂ — Odcinek Obrzański (Obrza Section)
 B₄ — Odcinek Śremski (Śrem Section)

Uwaga własna: Dolinę Zerkowsko-Rydzyńską (Zerków-Rydzyń Valley) oznaczono literami d—d, Obniżenie Obrzańskie (Obrza Lowering) e—e.

Upraszczając mozaikę morfologiczną wymienionych ziem wydzielimy w niej cztery przydatne dla dalszej analizy formy krajobrazowe: 1 — pagórki; 2 — równinne i lekko sfalowane płaszczyny wysoczyznowe; 3 — szersze doliny; 4 — mniejsze i krótsze rynny czy niecki rozcinające wysoczyznę²⁸. Do pierwszej formy zaliczymy obok pagórków moreny czołowej (Pagórki Kaszczorskie, Lgińskie, Dolskie, Świebodzińsko-Sulecińskie, Międzychodzko-Pniewskie) ostańce morenowe (Wał Lwówecko-Rakoniewicki), kemy (występujące głównie wzdłuż Obniżenia Obrzańskiego²⁹), czy pola wydmowe. Pokrywające je zazwyczaj gleby wytworzone ze żwirów bądź piasków luźnych i brak dostatecznego nawilgocenia sprawiają, że forma ta jest najmniej dogodna dla gospodarki ludzkiej. Powierzchnie drugiej z kolei formy są obecnie najintensywniej wyzyskiwane rolniczo. Większość ich, z wyjątkiem pól sandrowych, pokrywają bielice i gleby brunatne, a niektóre tereny, jak np. Równina Koźmińska, Opalenicka czy okolice Zbąszynia, należą do najurodzajniejszych w Wielkopolsce. I tu jednak daje się zauważyć, zwłaszcza w ostatnich czasach, niedobór wody³⁰. Dwie ostatnie formy przedstawiają podobne ukształtowanie wklęsłe i analogiczne warunki fizjograficzne, wyróżniając się raczej na zasadzie kryteriów ilościowych. Do dolin obok wielkich tworów pradolinnych — przede wszystkim ich dolnych partii, jak Obniżenie Obrzańskie, Pradolina Warszawsko-Berlińska, Dolina Żerkowsko-Rydzyska — należy zaliczyć cały szereg mniejszych jednostek połączonych z pierwszymi, a wrzynających się również szeroko w wysoczyznę, np.: dolinę górnej Obry poczynając od

²⁸ Wychodząc częściowo z podziałów morfologicznych S. Pawłowskiego (1930), s. 7 i n. oraz (1931). Oczywiście żadnej z wymienionych form nie można identyfikować z regionami czy subregionami geomorfologicznymi, będącymi z reguły zbiorem różnych mniejszych jednostek krajobrazowych. Chodzi tu tylko o wydzielenie różnych form przestrzennych dających gospodarce człowieka określone możliwości rozwojowe, które miałyby uzasadnienie w podziałach geomorfologicznych i hydrologicznych, a w dalszym następstwie także roślinnych i glebowych. O charakterze danego subregionu decyduje częstotliwość występowania jednej z przedstawionych form, co wcale nie oznacza, że brak tam innego rodzaju ukształtowania terenu. Podkreślamy fakty nie wymagające tłumaczenia dlatego, że są one nieraz przeoczone w większych syntezach osadniczych, opierających się na ogólnej, a więc uproszczonej charakterystyce większych jednostek geograficznych. Przykładem takiego uproszczenia mogą być niektóre partie Wysoczyzny Poznańskiej oznaczone na publikowanym tu wycinku mapy morfograficznej (mapa 10) jako tereny pagórkowate lub płaszczyny wysoczyznowe, a gdzie grupuje się jednak sporo mniejszych form wklęsłych. Podobnie jak przy analizie rozmieszczenia punktów osadniczych w stosunku do układu gleb, tak i tutaj koniecznym uzupełnieniem muszą być obserwacje oparte na mapach dokładniejszych, 1 : 100 000 i 1 : 25 000, uwzględniających już mniejsze jednostki krajobrazowe.

²⁹ Por. T. Bartkowski (B. 1956), ryc. 1, 2; B. Krygowski (A. 1961), mapa.

³⁰ A. Wodziczko (1947), s. 9; J. Kaj (1947), s. 34.

Jaraczewa, Obrzycy, dolne odcinki biegu Samicy, Dojcy, Rów Sławiński czy Brójecki³¹. Wszystkie są to utwory subglacialnego i periglacialnego pochodzenia³² o dość szerokim zwykle i płaskim dnie, wzdłuż którego płynie nadmiernie mała w stosunku do wymiarów doliny rzeczka, struga, czy też jest uformowany łańcuch połączonych ze sobą jezior. Drugą ich cechą obok dużych rozmiarów względnych stanowi bardzo nieznaczny spadek³³ sprawiający, że przepływające wody słabo się na ogół wcinają w dno doliny, a nawet akumulują, nanosząc tu utwory zmyte z wysoczyzny i formując szeroką terasę zalewową. Ta ostatnia stanowi najcharakterystyczniejszy rys opisywanej formy krajobrazowej łatwy do uchwycenia w terenie i przy analizie kartograficznej. Do tak określonych dolin nie można natomiast zaliczyć górnych odcinków rzek, które płyną po powierzchni wysoczyzny i posiadają większy spadek, chyba że rozpoczynają swój bieg od razu w postglacialnej rynnie³⁴. W stosunku do dolin rynny i niecki jezienne reprezentują formę również przylodowcowego pochodzenia³⁵, tyle że mniejszą i słabiej wykształconą, nie rozcinającą tak silnie wysoczyzny, jak pierwsza. Typowych przykładów dostarczają tu zwłaszcza Pojezierze Dolskie i Sierakowskie³⁶. Najistotniejszym rysem obu form jest usytuowanie ich poniżej poziomu sąsiednich partii wysoczyzn, wskutek czego napływają tu obficie wody powierzchniowe i gruntowe bogato zaopatrzone w pokarmy odżywcze. Tym samym są to obszary najbujniejszej roślinności, a zbyt duża wilgotność niżej położonych partii powoduje ich zabagnienie³⁷. Dominują tu też gleby bagienne ustępujące miejsca tylko w wyższych partiach piaskom słabo gliniastym i gliniastym, a na niektórych odcinkach terasy zalewowej Obry i Kani — madom.

Ziemie obrzańskie są jeszcze zbyt mało opracowane pod względem przyrodniczym, by można tu operować dokładniejszym obrazem ich naturalnej szaty roślinnej³⁸, tym bardziej że w rozpatrywanym przez nas okresie

³¹ T. Bartkowski (1953), s. 78, ryc. 1; B. Krygowski (A. 1961), mapa; S. Zajchowska (1954), s. 428 i n., mapa 2.

³² J. Mikołajski (1927); B. Krygowski (B. 1961), s. 127 i n.

³³ T. Bartkowski, T. Warszawa (1961), s. 35, 36; B. Krygowski (B. 1961), s. 129–137; S. Zajchowska (1954), s. 437–439.

³⁴ Np. Gniła Obra płynąca wzdłuż Rowu Brójeckiego.

³⁵ S. Majdanowski (1950), s. 56–58, 107 i n.

³⁶ J. Bajerlein (1929); B. Krygowski (B. 1961), s. 116, 117, ryc. 39, s. 145–147, ryc. 45.

³⁷ B. Krygowski (1954); A. Maksimow (1959), s. 24 i n.; S. Kulczyński (1939), t. I, s. 13–21, (1940), t. II, s. 643 i n.

³⁸ Ogólne ujęcie w tym względzie dali: K. Bertsch (1953), s. 77–111, 115–124; Z. Czubiński (1947 i 1956); F. Firbas (1952), t. II, s. 192 i n., 227 i n.; H. Hesper (1941); K. Hueck (1943); J. Lilpop (1957), s. 263, 264; W. Szafer (1959),

przeszły one przez kilka faz klimatycznych³⁹. Zmiany klimatu wpływać mogły zwłaszcza na rozprzestrzenienie poszczególnych stref roślinnych w dolinach, gdzie szerokie terasy zalewowe i mały spadek umożliwiały gruntowne przeobrażenie warunków ekologicznych sporych przestrzeni nawet przy stosunkowo niedużych wahaniami poziomu wody. Zachodzące w związku z tym możliwości omówimy później. Najogólniej ujmując, można przyjąć, że czterema podstawowymi formacjami roślinnymi dolin i niecek były: roślinność wodna, bagienna, lasy olsowe i łęgowe⁴⁰. Urodzajne gleby płaszczyn wysoczyznowych przemawiałyby za przewagą borów mieszanych i różnych zbiorowisk liściastych, jak dąbrowy, lasy dębowo-grabowe, a niekiedy buczyny⁴¹. Bory sosnowe zajmowały przede wszystkim miejsca uboższe: pokryte piaskami luźnymi, pola sandrowe płaszczyn i większą część pagórków⁴². One też jedynie utrzymały do czasów obecnych

t. II, s. 56–61; A. Wodziejko (1936). Zmiany w rozmieszczeniu lasów omawiali: W. Maas (1927); K. J. Hładylowicz (1932 x); A. Żabko-Potopowicz (1954), s. 368, 369, (1959), s. 6 i n. Z prac materiałowych, monograficznych wymienić trzeba opracowania: H. Hesmer (1933); P. Stark, F. Overbeck (1929); L. Stark (1936); W. Ołtuszewski (1948); F. Celiński (1959); H. Piotrowska (1950); H. i T. Wojterscy (1959); T. Wojterski (1960); C. Kaczmarek (1960 i 1962); T. Krotoska, H. Piotrowska (1962). Wyniki analizy pyłkowej przeprowadzonej nowszą metodą przedstawia praca W. Ołtuszewskiego (1957). Rozpoczęte przez tego autora badania kontynuuje obecnie mgr F. Szafranowski z Katedry Botaniki UAM w Poznaniu.

³⁹ Odnośnie do przemian klimatycznych por.: J. Dyakowska (1959), s. 189–211; F. Firbas (1949), t. I, s. 62 i n., s. 324 i n.; A. Środoń (1959), t. I, s. 526 i n.; M. Strzemski (1961), s. 334 i n.; M. Tyczyńska (1957). Zagadnienie przemian klimatycznych i roślinnych dorzecza obrzańskiego rozpatrzmy bliżej w drugiej części niniejszej pracy

⁴⁰ S. Kulczyński (1940), s. 395–406; A. Maksimow (1959), s. 207–211; J. Kostrowicki (1961), s. 462 i n., 467 i n.; B. Pawłowski, A. Medwecka-Kornaś, J. Kornaś (1959), t. I, s. 307–313, 321–323, 375–386; T. Bartkowski, (1953), s. 81.

⁴¹ J. Kostrowicki (1961), s. 430 i n., s. 445 i n.; B. Pawłowski, A. Medwecka-Kornaś, J. Kornaś (1959), s. 391 i n., 406 i n.

⁴² J. Kostrowicki (1961), s. 425 i n.; B. Pawłowski, A. Medwecka-Kornaś, J. Kornaś (1959), s. 412–416. Warto od razu zaznaczyć, że wymienione tu, poszczególne formacje roślinne są znakomicie rozróżniane w kulturze ludowej, dającej im osobne nazewnictwo. I tak np. na Polesiu wyróżniają m. in. las olsowy – „o'łós”, wilgotny las łęgowy – „ciómnny les”, i „łuh”, lasy grondowe – „czórny les”, „dubniaki”, „dubrówy”, las sosnowy wilgotny – „lado”, jednolity suchszy las iglasty – „bor”, „szczyryj bor”, partie jezior i odnóg rzecznych porośniętych roślinnością wodną – „zarośl” oraz rozmaite rodzaje formacji bagiennych – „hało”, „biel”, „moch”, „nietra” (łozowisko). Poszczególne rodzaje siana biorą swe nazwy od formacji bagiennych czy leśnych, z których były zbierane. Zaznacza się tam bardzo ściśle i w pełni uświadamiany sobie przez ludność miejscową związek między jej czynnościami gospodarczymi a rodzajem zbiorowisk roślinnych. Por. K. Moszyński (1928), s. 1–16; C. Pietkiewicz (1928), s. 45.

swój stan posiadania. Lasy mieszane i liściaste wyniszczono prawie do-
szczerńnię, rozszerzając pola uprawne, a dawne przestrzenie łągów i olsów
w dolinach zajmują obecnie łąki i torfowiska. Skupisko torfów doliny
Obry jest czwartym z rzędu co do wielkości w Polsce, przerastając analogic-
zne obszary nad Narwią i Notecią⁴³. O bagnach obrzańskich wspominają
już przekazy pisane z pełnego średniowiecza⁴⁴. Bardziej wyraźny obraz tu-
tejszych stosunków wodnych przynoszą relacje późniejszych stuleci. Na ma-
pach z XVII i XVIII w.⁴⁵ całą dolinę środkowej Obry zajmują płytkie roz-
lewiska i bagna, w których gubią się linie głównego koryta rzeki. Sejm
z 1775 r. podejmuje uchwałę zalecającą zniesienie na Obrze młynów, gdyż
„przeszło mil dwadzieścia kraju jest zatopionego”...⁴⁶ a opisujący w 1811 r.
sieć wodną Wawrzyniec Surowiecki nazywa Obrę najszkodliwszą z rzek
polskich, której wody „bez koryta, bez spadku... błakają się na wszystkie
strony, podmakają niezmiernie równiny i zamieniają je w niedostępne
strugi i błota...”⁴⁷ Przeprowadzenie melioracji w XIX w. nie rozwiązało też
definitywnie tutejszych problemów wodnych, a przede wszystkim zni-
szczyło przez nadmierne przesuszenie poważne powierzchnie użytków rol-
nych i łąkowych⁴⁸. Po dziś dzień są to też właściwie obszary nie zagospo-
darowane.

Przedstawiony stan wywarł znaczny wpływ na kształtowanie się po-
glądów dotyczących zasiedlenia ziem obrzańskich w czasach wczesnośred-
niowiecznych. Dodatkową rolę odegrał przy tym fakt, że pierwsze tego
rodzaju próby podejmowała historiografia⁴⁹, która siłą rzeczy musiała
wyjść od lepiej źródłowo znanych stosunków późnego średniowiecza.
W tym ostatnim okresie duża część równin wysoczyznowych leżących
w zlewisku Obry była zasiedlona, w niektórych wypadkach tak gęsto, że --
jak to stwierdza Hładyłowicz odnośnie do Równiny Kościańskiej — „topo-

⁴³ Zajmuje ono powierzchnię 48 600 ha. Dla porównania podajemy, że największy
w Polsce kompleks torfowisk nad Biebrzą ma ok. 100 000 ha. A. Maksimow (1959),
s. 109, 110; T. Bartkowski, T. Warszawa (1961), s. 45, 46.

⁴⁴ *Monumenta Pol. Historica*, t. II (1872), s. 21, 22, 56; *Kodeks dyplomatyczny
Wielkopolski*, nr 770.

⁴⁵ Por. G. Freudenhamerus, *Palatinatus...* (wykonana ok. połowy XVII w.),
wydana także w zbiorze J. Jansoniusa (MDCLXXX); K. Perthées (1791). Sytuacji
z końca XVIII w. odpowiada też mapa Gilly'ego (1802–1803), wykonana w stosunkowo
szczegółowej podziale 1 : 155 000. Analizę map dla odcinka Obry środkowej prze-
prowadzają T. Bartkowski (1953), s. 83, i S. Zajchowska (1954), s. 439, 442.

⁴⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* (1886), t. VIII, s. 344.

⁴⁷ W. Surowiecki (1861), s. 74.

⁴⁸ J. Kaj (1947); A. Obuchowski (1953); Z. Pohl (1954).

⁴⁹ Ze starszych pozycji por.: K. Potkański (B. 1922); W. Semkowicz
(1917); S. Arnold (1927). Z nowszych pozycji: Z. Wojciechowski (1952; 1955);
J. Natanson-Leski (1953); S. Zajczkowski (1962).

grafia osadnictwa pozostała prawie zupełnie bez zmian od końca XIV wieku do czasów dzisiejszych⁵⁰. Z tymi stosunkami tym silniej kontrastowała pusta, moczarowata dolina Obry, o której środkowym odcinku wiadomo było poza tym, że wytyczano wzdłuż niego w XIII w. granice dzielnicowe i kościelne⁵¹. Elementy te stanowiły, zda się, zasadniczy punkt wyjścia dla też uznających dolinę Obry za dawny obszar pogranicza międzyplemiennego, trudny do przejścia i nie nadający się nigdy do stałego zasiedlenia⁵². Dodatkowego argumentu ostatniej tezie dostarczyły poglądy geografów o postępującym od czasów wczesnośredniowiecznych przesuszeniu powierzchni ziem polskich⁵³. Zastosowano je automatycznie przy odtwarzaniu sytuacji wodnej dolin obrzańskich. Wczesnośredniowieczny poziom wody w dolinie środkowej Obry miał nie tylko górować nad obecnym, utrzymującym się po melioracji, ale „był wyższy niż w w. XVIII”⁵⁴, kiedy według cytowanych tu map całe dno Pradoliny zalegały bagna i rozlewiska. W archeologii z kolei przekonanie o pierwotnie wyższym poziomie wody w dolinach wpłynęło na sposób przeprowadzania badań powierzchniowych, w których główną uwagę poświęcano płaszczyźnie i krańdziom wysoczyzny, nie penetrując niższych partii dolin⁵⁵. Ponieważ odkrycia przypadkowe grupują się przeważnie dzięki zachodzącym silniej procesom denudacyjnym także na terenach wyższych, otrzymane rozłożenie znalezisk utwierdzało tym bardziej przekonanie, że na niższych obszarach przyobrzańskich brak osadnictwa otwartego tak z wczesnego średniowiecza, jak i starszych okresów dziejowych. Występowanie na dnie dolin

⁵⁰ K. J. Hładylowicz (1932 x), s. 65; H. Barten (1933 x).

⁵¹ S. Arnold (1927), s. 45, 46.

⁵² W formie najbardziej zdecydowanej krystalizuje te poglądy Z. Wojciechowski (1952), tym niemniej leżały one już u podstaw wniosków wcześniejszych badaczy — por.: K. Potkański (B. 1922), rozdz. 4, s. 423 i n.; W. Semkowicz (1917), s. 243–265. Modyfikuje je J. Natanson-Leski (1953), s. 103, 111, 122, 126, 127; (1958), s. 13, 81, podtrzymując jednak w dalszym ciągu pogląd o granicy przebiegającej wzdłuż Obry środkowej. Wymienione tezy przyjmuje też M. Dobrowolska (1961), s. 46, 48, 50, oraz S. Zajączkowski (1962), s. 103, 104.

⁵³ M. Dobrowolska (1961), s. 49 i n.; K. Buczek (1960), s. 60 i n. Por. w związku z tym trafne uwagi M. Strzemeskiego (1961), s. 341 i n. Zanim w następnej części niniejszej pracy przystąpimy do bliższej analizy tych procesów, warto już tu wskazać na zbyt duże uogólnienia poglądów, nie biorących zasadniczo pod uwagę zupełnie innego sposobu formowania się stosunków wodnych na wysoczyźnie i w dolinach, zwłaszcza w dolinach o małym spadku.

⁵⁴ S. Zajchowska (1954), s. 437, 441, 457.

⁵⁵ W literaturze archeologicznej zwracano wprawdzie parokrotnie uwagę na występowanie w dolinach rzek znalezisk z wcześniejszych okresów dziejowych, nie wyciągano jednak z tego dalszych wniosków. Por. np. uwagi J. Kostrzewskiego o osadnictwie późnolatańskim (1919 x), t. I, s. 244, 245, i W. Maasa (1927), s. 6.

licznych grodzisk wczesnośredniowiecznych⁵⁶ tłumaczono obroną linii granicznych⁵⁷, strzeżeniem przepraw, schronieniową rolą grodów⁵⁸, a przede wszystkim wartością obronną takiego sytuowania. Podkreślając związek grodów z obszarami zasiedlonymi, oddzielano w tym ostatnim wypadku miejsca zamieszkania ludności grodowej od okolic osad otwartych i terenów użytkowych, które miały się znajdować na urodzajnych w pojęciu dzisiejszym glebach płaszczyn wysoczyznowych⁵⁹.

Pierwszą podstawą do odmiennego ujęcia poruszonych zagadnień było zebranie i dokładniejsze określenie chronologii wczesnośredniowiecznego materiału archeologicznego, uwydatniające istnienie w dorzeczu Obry stosunkowo gęsto zasiedlonych terytoriów już w najstarszych fazach tego okresu⁶⁰. Dalszych, ciekawych wyników dostarczyły powojenne badania archeologiczne. Bogaty w znaleziska region obrzański był bowiem do niedawna, jeśli chodzi o rezultaty systematycznych prac wykopaliskowych, prawie nie znany. Dopiero poczynając od 1951 r. przeprowadzono serię wykopalisk na obiektach wczesnośredniowiecznych środkowej i górnej, a od 1954 r. także dolnej Obry⁶¹. Łącznie z eksploracją stanowisk z wcześniejszych epok powiększyły one znacznie zasób źródłowy omawianego regionu, tym bardziej że w okolicy każdego z badanych obiektów przeprowadzono systematyczne poszukiwania powierzchniowe, dające pełniejsze i wiarogodniejsze rozmieszczenie stanowisk w porównaniu z dawnym, opartym na przypadkowych odkryciach lub zwiadowczej penetracji⁶². Podkreślić tu jeszcze trzeba, że okolice niektórych badanych miejscowości opraco-

⁵⁶ Skupisko grodzisk w obrzańskiej części Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej zaliczane jest do największych w Wielkopolsce. Por. : W. Kowalenko (1938 x); W. Hensel (1950 — t. 1, 1953 — t. 2, 1959 — t. 3 x); Z. Hilczerna (1963 x). Grodziska lokalizują się na dnie doliny, przeważnie bezpośrednio na terasie zalewowej — por. J. Dylik (1936 x), s. 38, 39, ryc. 30–32; S. Zajchowska (1954), mapa osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

⁵⁷ W. Kowalenko (1938 x), s. 122, 123, odnośnie do grodów nad dolną Obrą.

⁵⁸ J. Dylik (1936 x), s. 51 i n.

⁵⁹ W. Kowalenko (1938 x), s. 73 i n. Wiadomo jednak, jak niebezpieczne jest przenoszenie współczesnych kryteriów urodzajności gleb na czasy wcześniejsze, o innych stosunkach środowiska naturalnego i innych możliwościach sił wytwórczych. Por. uwagi T. Wiślańskiego (1961), s. 53, które można w pełni odnieść także do czasów wczesnego średniowiecza.

⁶⁰ W. Hensel (1950 — t. 1, 1953 — t. 2, 1959 — t. 3 x) oraz dalsze części pracy w maszynopisie. Całość problematyki osadniczej regionów górnej i środkowej Obry w okresie wczesnośredniowiecznym ujmują prace Z. Hilczerny (1963 x), podsumowująca także wyniki ostatnich badań.

⁶¹ Por. wykaz B. literatury do osadnictwa dorzecza Obry.

⁶² Wartość poznawcza systematycznych badań powierzchniowych, prowadzonych w okolicy obiektu prac wykopaliskowych jest niewątpliwie znaczna. Por. tu uwagi w pracy E. Dzieciołowski, Z. Hilczerna (1961 x), s. 185–187.

wano pod względem przyrodniczym, przy czym prace gleboznawcze nad dolną Obrą osiągnęły wysoki stopień dokładności⁶³.

Wyniki prac wykopaliskowych wykazały przede wszystkim, że wczesnośredniowieczny poziom wód obrzańskich był niższy od obecnego. Warstwy kulturowe pierwszego grodziska w Pszczewie w pow. międzyrzeckim, powstałego najprawdopodobniej w fazie B (wg Hensla) i zniszczonego w 1157 r. przez wojska Fryderyka Barbarossy, zalegają parę metrów poniżej obecnego lustra wody w jeziorze, a konstrukcje jego ostatniego wału pokrywa warstwa torfu. Warstwy drugiego grodziska w tej miejscowości i dwu rozległych podgrodzi ze śladami produkcji hutniczej, datowane na fazy B–C, znajdują się na poziomie gruntów zalewowych⁶⁴. Dna ziemianek mieszkalnych i jam zasobowych datowane na fazę A–C, odkryte wewnątrz grodziska w Bonikowie, pow. Kościan, leżały 0,5 m poniżej obecnego poziomu wody⁶⁵. Z analogiczną sytuacją spotykamy się w Międzyrzeczu, gdzie dolna partia budynku ziemiankowego, pochodzącego z datowanej na fazę B/C osady obronnej zagłębiona była ok. 60 cm poniżej lustra wody gruntowej⁶⁶. Przy bliższym rozpatrzeniu usytuowania dużej części grodzisk wczesnośredniowiecznych starszych faz znad dolnej i środkowej Obry wiadać zresztą wyraźnie, że ich budowa i zamieszkanie przy zakładanym, wyższym od obecnego, poziomie wód byłaby w ogóle nie do pomyślenia. Ustalenie rzeczywistego stanu wody w tych czasach wymagałoby szerszych, wspólnych badań archeologów i hydrografów. Na podstawie dotychczasowych wskazówek można wnosić, że zależnie od położenia badanych miejsc musiał on tam być co najmniej o 1 do 2 m niższy⁶⁷. Nie można na razie określić wysokości poziomów wodnych we wcześniejszych, branych tu pod uwagę, okresach, tym bardziej że w grę wchodziły różne fazy klimatyczne.

⁶³ T. Bartkowski (1953, A. 1956, B. 1956); J. Marcinek (1958 – cz. I, 1959 – cz. II); S. Zajchowska (1954). Z opracowań innych terenów Wielkopolski wymienić trzeba badania okolic Słupcy: T. Bartkowski (1957–1958) oraz prace archeologiczno-gleboznawcze nad Jeziorem Pakoskim – por. J. Marcinek, T. Wiślański (1959).

⁶⁴ E. Dąbrowski (1959 x). Opieramy się tu przede wszystkim na wynikach badań mgr. E. Dąbrowskiego i autopsji własnej.

⁶⁵ Z. Hołowińska (1956 x), s. 18 i n., 49. Por. także S. Zajchowska (1954), s. 457.

⁶⁶ Badania własne. Wysokość poziomu wody gruntowej ustalono wspólnie z doc. dr. T. Bartkowskim.

⁶⁷ Trudno przypuszczać, by dna ziemianek mieszkalnych i jam zasobowych budowano dokładnie na wysokości lustra wody gruntowej, narażając je na zawilgocenie, a podczas przejściowych mniejszych wahań poziomu wód na zalanie (nie bierzemy tu pod uwagę większych sezonowych wahań w okresie zimowym i wiosennym). Podana tu różnica wysokości stanowiła więc konieczne minimum umożliwiające powstanie osad i grodów. W rzeczywistości poziom wód gruntowych mógł się znajdować jeszcze niżej.

W każdym razie prawdopodobnie nigdy nie przewyższały one obecnego, na co wskazuje położenie stanowisk tych czasów.

Podczas wspomnianych już systematycznych badań powierzchniowych niektórych okolic odkryto szereg osad z czasów: „łużyckich”, „rzymskich” i wczesnośredniowiecznych, położonych w niższych partiach dolin lub niecek. Znaczna ilość tych stanowisk znajduje się na wysokości terasy zalewowej bądź bezpośrednio nad nią (ok. 0,5 do 1 m wyżej), w niektórych wypadkach część stanowiska schodzi nawet poniżej obecnego poziomu wody w torf. Usytuowanie ich jest bardzo rozmaite: na kępach wśród podmokłych gruntów (zarówno bardziej rozległych, jak i ledwo widocznych wzniesieniach gruntu o powierzchni kilkudziesięciu m²), na niskich cypelkach wchodzących w dno obniżenia, często także na skraju terasy zalewowej u podnóża stoku doliny. Wspólną cechą jest tu niskie ułożenie w stosunku do gruntów zalewowych. Przykładami takiego sytuowania są skupiska osad w okolicy Międzyrzecza, w dolinie Paklicy, pod Pszczewem, przy Jeziorze Miejskim i Szareckim, oraz w okolicy Daleszyna i Dusiny, nad górną Obrą⁶⁸. Poświadczają one istnienie w tych czasach osadnictwa otwartego nie tylko na krawędziach dolin, lecz także na niżej położonych terenach. Odnośnie do okresu wczesnośredniowiecznego trzeba jeszcze dodać, że wszystkie przebadane dotychczas grodziska nadobrzezańskie z 2 połowy pierwszego tysiąclecia mają charakter niedużych ośrodków lokalnych⁶⁹, bezpośrednio powiązanych z całością życia gospodarczego okolicznego terytorium⁷⁰. Wątpić wypada, czy zaznaczyłyby się on tak wyraźnie w wypadku pozostawiania grodów poza obrębem ich zaplecza gospodarczego.

Trzecim zjawiskiem zanotowanym w badaniach terenowych jest wydatne zmniejszenie się zasiedlenia niższych partii dolin w drugiej połowie okresu wczesnośredniowiecznego, w fazach D, a zwłaszcza E. Przystają wtedy funkcjonować nie tylko mniejsze, pojedyncze osady, lecz także większe skupiska osadnicze, jak np. osiedla dokoła Jezior Pszczewskich. Trzeba tu jednak od razu dodać, że nie dochodzi wtedy jeszcze do zupeł-

⁶⁸ Natomiast na dnie doliny Obry środkowej pod Bonikowem odkryte zostały dotychczas tylko osady wczesnośredniowieczne starszych faz, gdy tymczasem stanowiska „rzymskie” grupują się na wyższych terenach — por. Z. Hilczerówna (B. 1960 x), s. 63. Por. też Z. Woźnicka (1961 x), mapa.

⁶⁹ Z. Hilczerówna (1963 x), rozdz. IV.

⁷⁰ Oczywiście formy tych związków były bardzo rozmaite, zależnie od specyfiki danej jednostki krajobrazowej, a przede wszystkim od charakteru zamieszkującej gród i okolicę grupy lokalnej i stopnia jej rozwoju społeczno-gospodarczego. Por. Z. Hołowińska (1956 x), s. 48 i n.; Z. Hilczerówna (B. 1960 x, A. 1960 x), s. 75 i n.; S. Kurnatowski (1961 x), s. 76 i n.; (1962 x), s. 10–14.

nego zaniku zasiedlenia na tych terenach. Sporadycznie spotyka się tu nawet stanowiska średniowieczne datowane na XIV w.⁷¹

Znacznie pełniejszy obraz przedstawionych zjawisk otrzymuje się po skartografowaniu całości materiałów źródłowych dorzecza obrzańskiego. Znane dotychczas punkty osadnicze nanieśliśmy tu dla czasów kultury łużyckiej (mapa 3), kultury pomorskiej i kultury grobów podkloszowych (mapa 4), okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich (mapa 5), faz A–C wczesnego średniowiecza (mapa 6), faz D–E, dodając tu miejscowości znane ze źródeł pisanych do końca XIII w. (mapa 7), oraz XIV i XV w., uzupełniając dokumentację historyczną późnośredniowiecznym materiałem archeologicznym (mapa 8). Dodatkowo skartografowano miejscowości opuszczone między XIII a XVI w. (mapa 9)⁷².

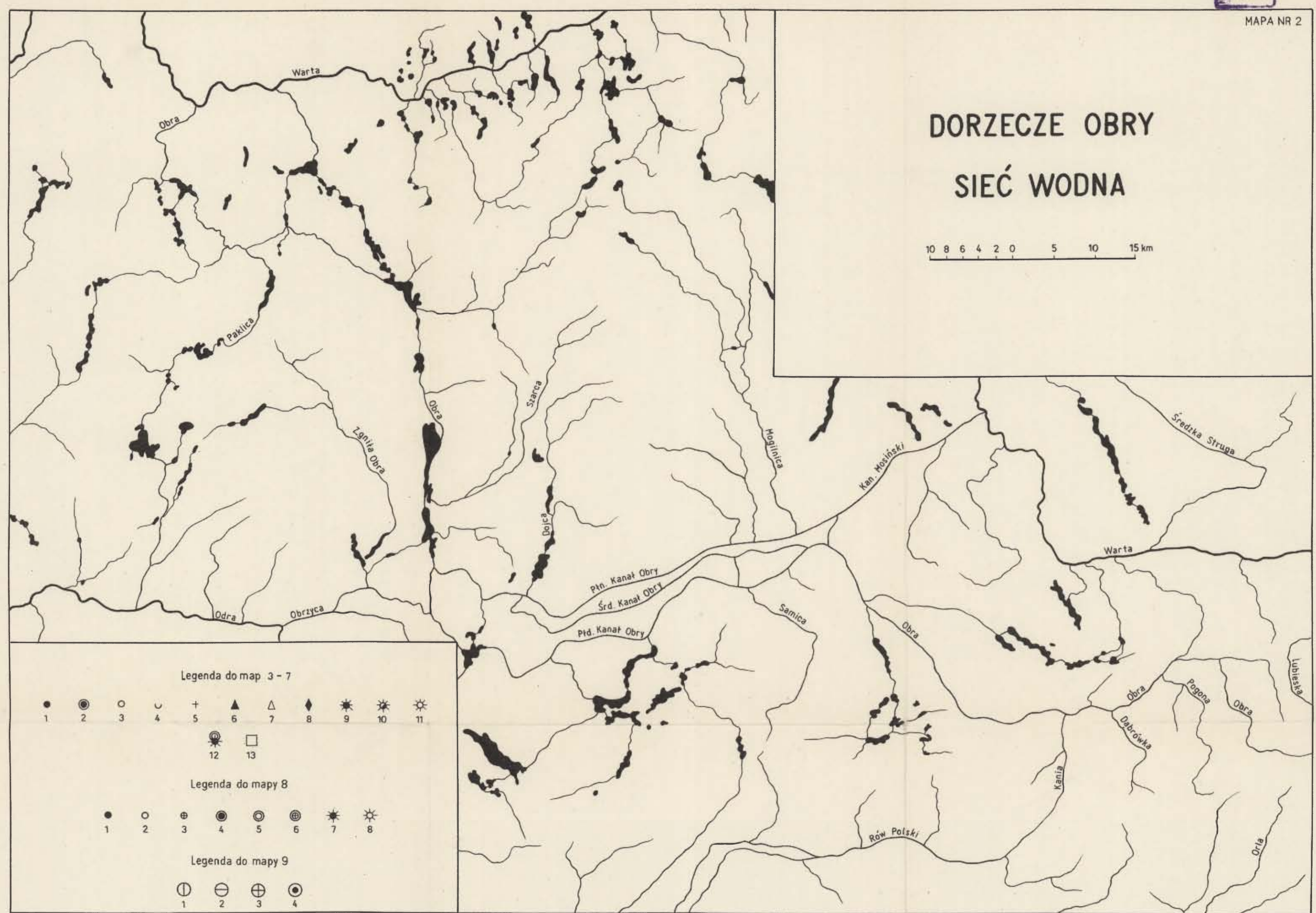
Analizując rozmieszczenie punktów osadniczych w stosunku do sklasyfikowanych tu form ukształtowania powierzchni, sieci wodnej i gleb, można je podzielić na dwa długie okresy: pierwszy, poczynając od środkowego okresu epoki brązowej po X w. n.e., i drugi, ukształtowany w pełni w XIV–XV w., a trwający właściwie po czasy obecne. Wieki XI–XIII są tu fazą przejściową, którą ze względu na narastające tendencje w sytuowaniu punktów osadniczych należy zaliczyć do drugiego okresu.

W pierwszym okresie dorzecze obrzańskie stanowi osobny, miejscami stosunkowo gęsto zasiedlony region osadniczy, wydzielając się z sąsiednich tego rodzaju skupisk nad Wartą i środkową Odrą. Wyodrębnia się zwłaszcza

⁷¹ E. Dzieciołowski, Z. Hilczerówna (1961 x), s. 187 i n. Ciekawym przykładem jest także funkcjonowanie na terenie opuszczonego, pierwszego grodziska w Pszczewie późnośredniowiecznego cmentarzyska – por. E. Dąbrowski (1959 x), s. 59, 60.

⁷² Przedstawiony podział materiału jest bardzo zeschematyzowany i nierównomierny, zwłaszcza we wcześniejszych okresach: „łużyckim” i lateńskim. Przyjmując go musieliśmy się kierować stanem opracowania większej części źródeł, pozwalających na stosunkowo najpewniejszą chronologizację właśnie w tych granicach czasowych. Rozdzielenie znalezisk „łużyckich” na węższe podokresy nie prowadziłoby do celu, pozostawiając poza podziałem zbyt dużą ilość stanowisk. Nawet i tak ogólne ramy nasuwają trudności przy próbach właściwego uchwycenia sytuacji z początków drugiej połowy ostatniego tysiąclecia p.n.e., zwłaszcza wobec niedostatku wiadomości o genezie i charakterze zachodzących wówczas przemian kulturowych – por. L. J. Łuka (1956). Stąd przyjęta tu granica między czasami kultury „łużyckiej” a okresem lateńskim jest dość umowna. Szereg stanowisk zaliczonych do okresu lateńskiego funkcjonował już przy końcu Halstattu D, a z drugiej strony spora liczba punktów osadniczych odkrytych w trakcie badań powierzchniowych i zaliczonych ogólnie do stanowisk kultury „łużyckiej” pochodzi prawdopodobnie z okresu lateńskiego – por. J. Kostrzewski (1955 x), s. 177 i n. Usterki te nie mogą jednak przeszkadzać przeprowadzanym poniżej porównaniom, ograniczonym na razie do bardzo ogólnych zależności. Celem ich jest danie wstępnego poglądu na całość poruszonych zagadnień, traktowanego jako hipoteza robocza, którą będziemy rozbudowywać w toku dalszych bardziej precyzyjnych obserwacji.

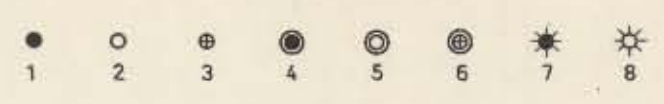
DORZECZE OBRY SIĘĆ WODNA

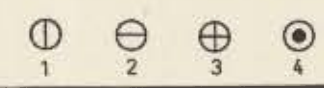
Legenda do map 3-7

Legenda do mapy 8

Legenda do mapy 9

Objaśnienia znaków do map 3-7

1 — osada (settlement); 2 — osada zajmująca wyjątkowo dużą powierzchnię; 3 — stanowisko osadnicze bliżej nie określone: osada lub obozowisko (site near undetermined); 4 — znalezisko luźne (find isolated); 5 — cmentarzysko (cemetery); 6 — skarb (hoard); 7 — znaleziska pojedynczych monet (na mapach: 5-7); 8 — importy italskie i wschodnioalpejskie z okresu halsztackiego na mapie 3 oraz importy z okresu wpływów rzymskich na mapie 5); 9 — gród (stronghold); 10 — gród prawdopodobny (probable stronghold); 11 — gród niepewny (uncertain stronghold); 12 — gród z podgrodziem — na mapie 7 (stronghold with suburbium); 13 — miasto z XIII w. znane z przekazów pisanych (town)

Chronologia dokładniej datowanych punktów osadniczych na mapach 3-7

Mapa 3

B₃, B₄, B₅ — III, IV, V okres epoki brązu
H₁, H₂ — okresy halsztackie: C i D

Mapa 4

H/L — przełom okresów: halsztackiego i lateńskiego
L₁, L₂ — wczesny i środkowy okres lateński

Mapa 5

L — późny okres lateński
R₁, R₂ — starszy (I-III w.) i młodszy (IV-V w.) okres wpływów rzymskich (datowane wg S. Jasnosza)

Mapy: 6, 7

A, B, C, D, E — fazy A-E okresu wczesnośredniowiecznego (wg W. Hensla)
F — 2 połowa XIII w.

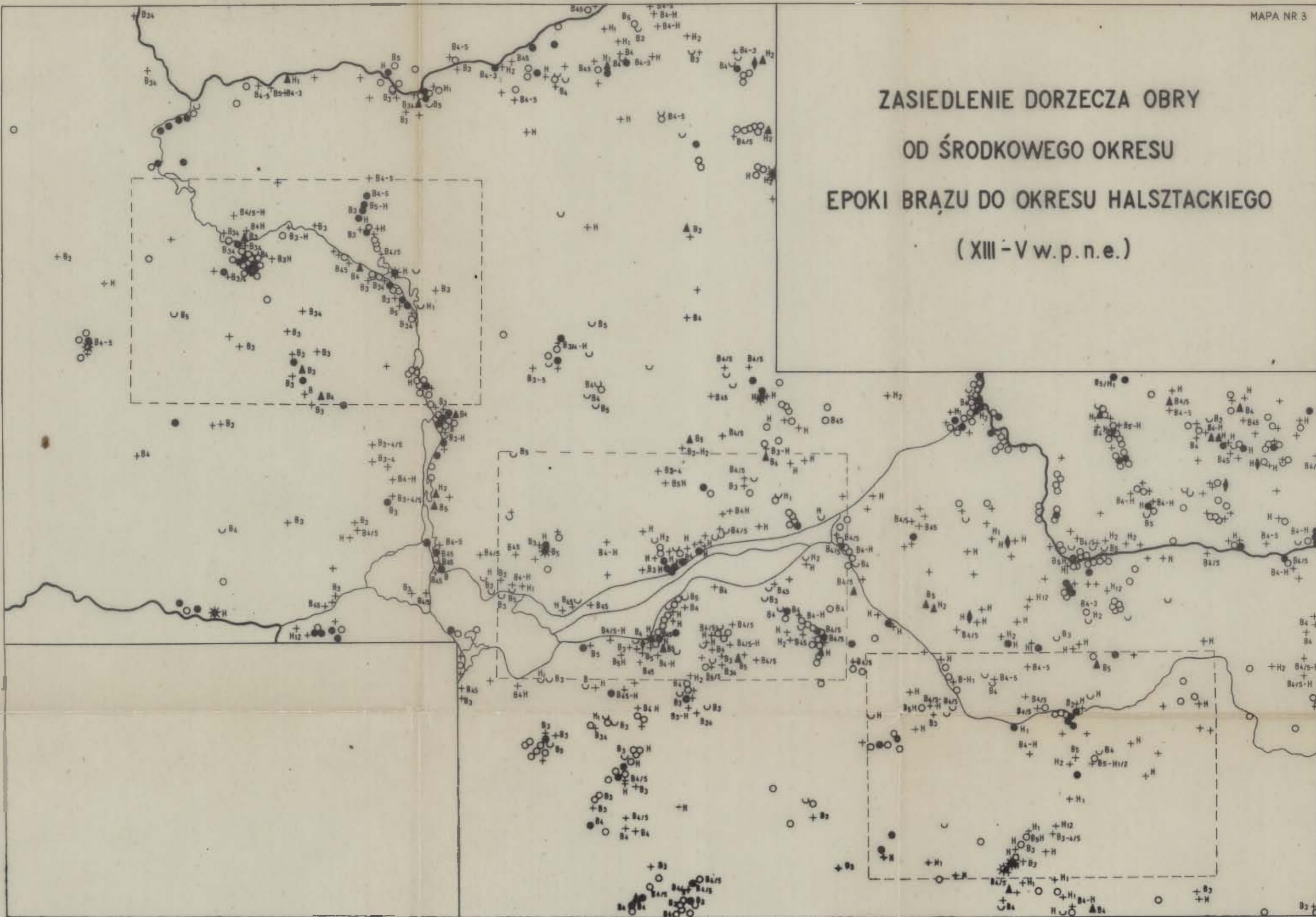
Objaśnienia znaków do mapy 8

1 — osada znana z przekazów pisanych przed r. 1300; 2 — osada znana z przekazów pisanych między r. 1301-1400; 3 — osada znana z przekazów pisanych między r. 1401-1523; 4 — miasto z XIII w. znane z przekazów pisanych; 5 — miasto z XIV w.; 6 — miasto z XV w.; 7 — gródek późnośredniowieczny; 8 — gródek niepewny

Objaśnienia znaków do mapy 9

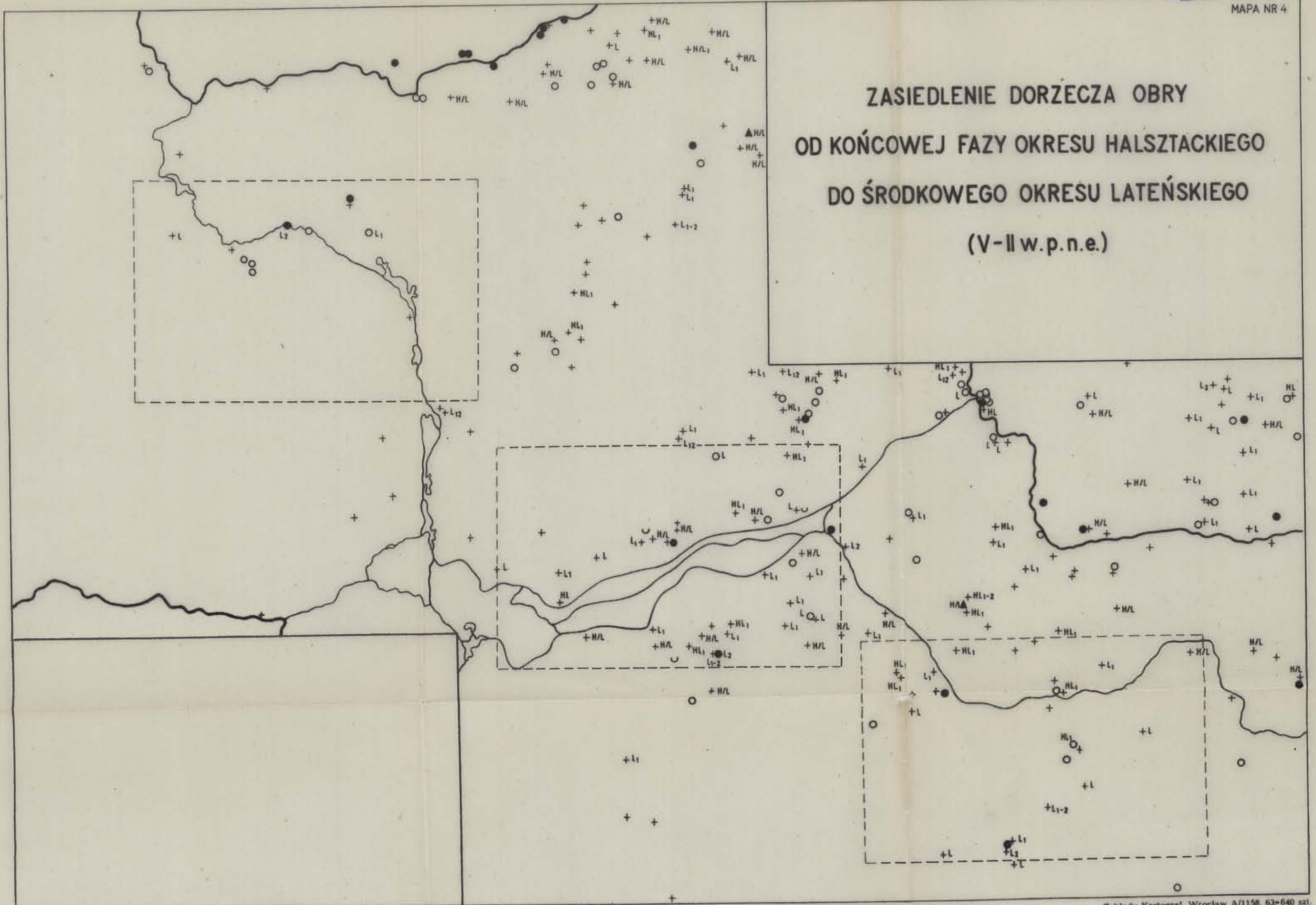
1 — okolice, w których znajdowały się osady opuszczone, wspomniane w źródłach przed r. 1300; 2 — okolice, w których znajdowały się osady wspomniane w latach 1301-1400; 3 — okolice, w których znajdowały się osady wspomniane w latach 1401-1523; 4 — okolice, w których znajdowały się osady wspomniane w latach 1523-1600

ZASIEDLENIE DORZECZA OBRY OD ŚRODKOWEGO OKRESU EPOKI BRĄZU DO OKRESU HALSZTACKIEGO (XIII - V w. p. n. e.)

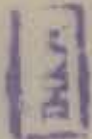
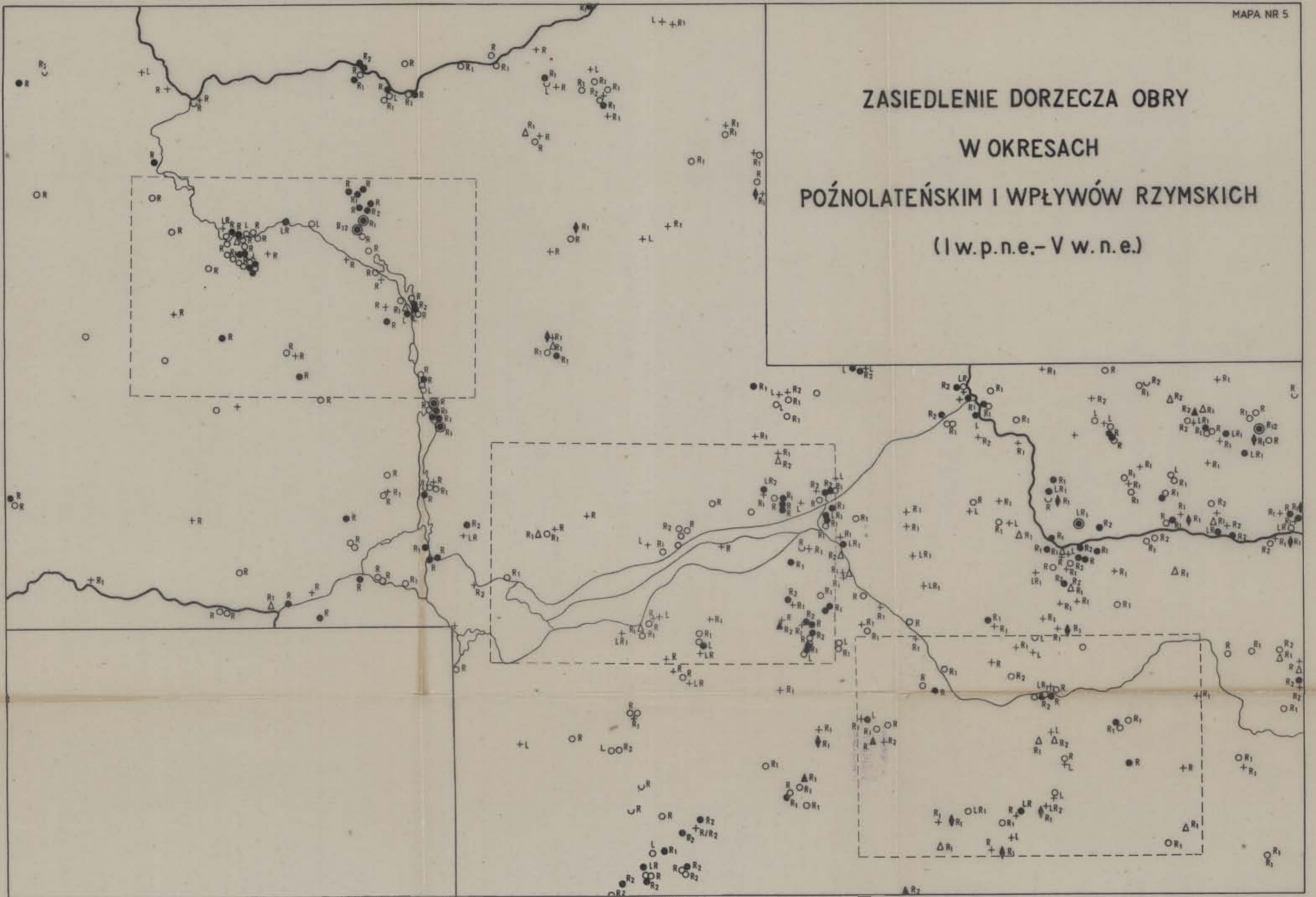

BMK M

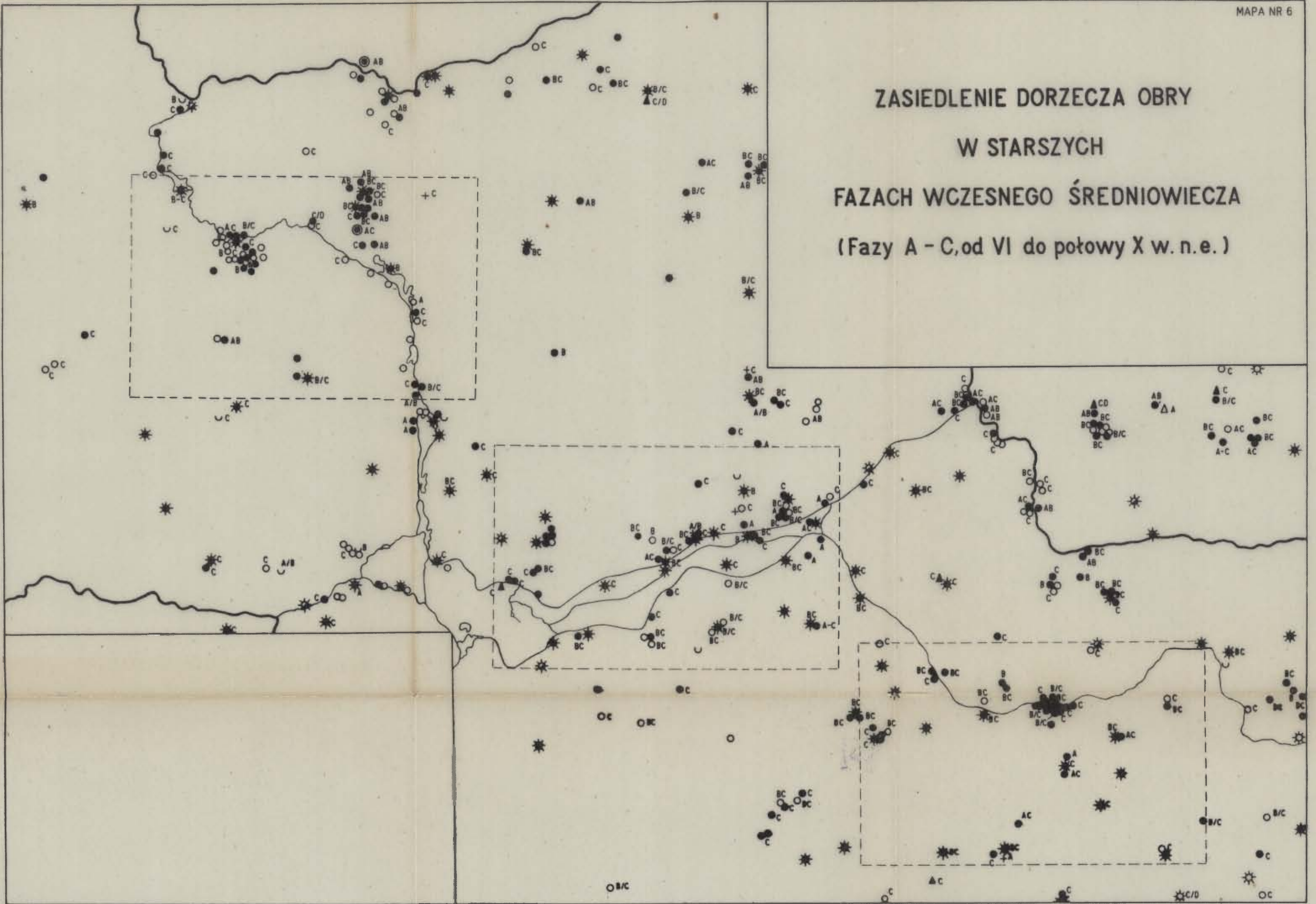
ZASIEDLENIE DORZECZA OBRY
 OD KOŃCOWEJ FAZY OKRESU HALSZTACKIEGO
 DO ŚRODKOWEGO OKRESU LATEŃSKIEGO
 (V-II w.p.n.e.)

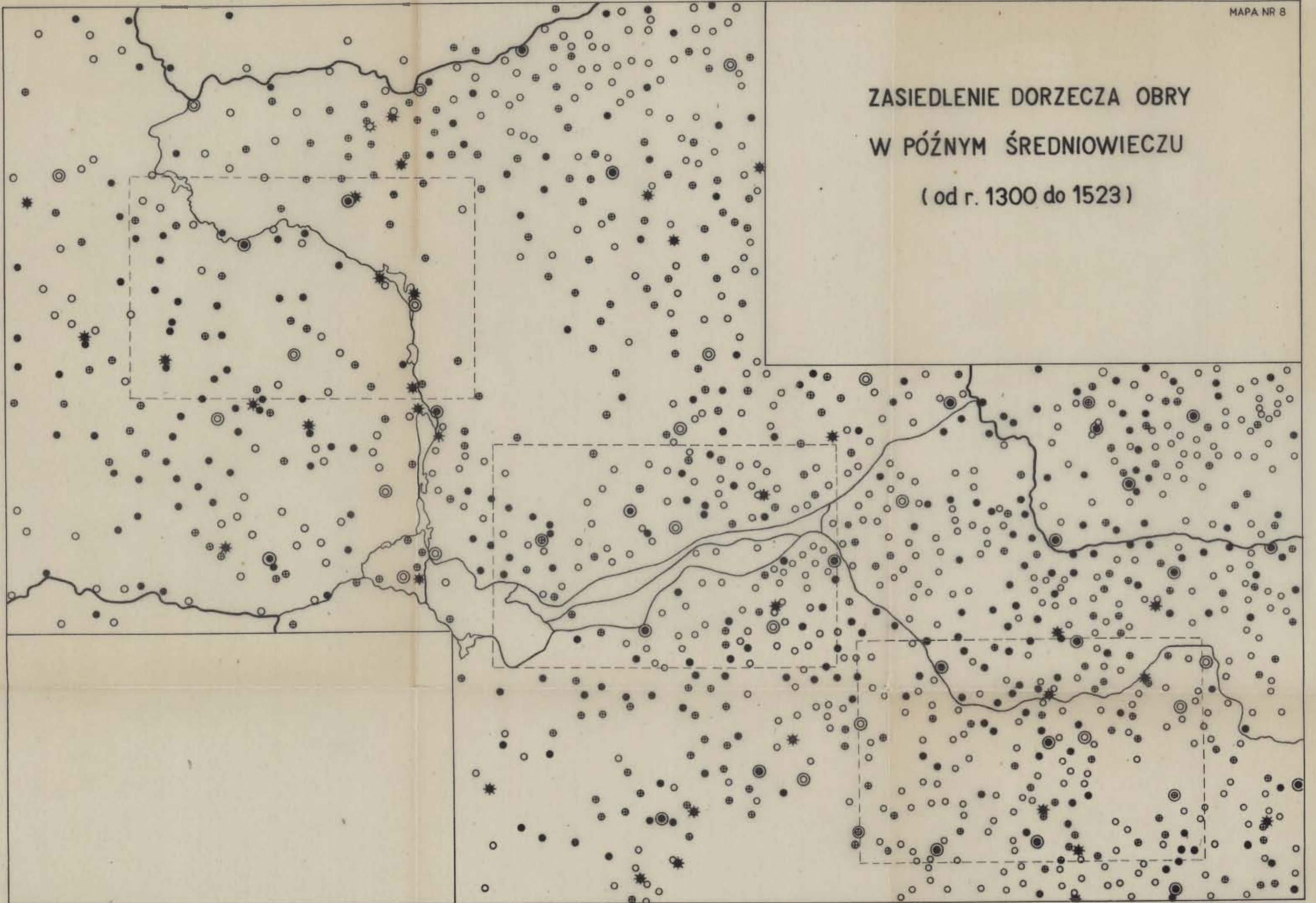
ZASIEDLENIE DORZECZA OBRY W OKRESACH POŹNOLATEŃSKIM I WPŁYWÓW RZYMSKICH (I w.p.n.e. - V w.n.e.)

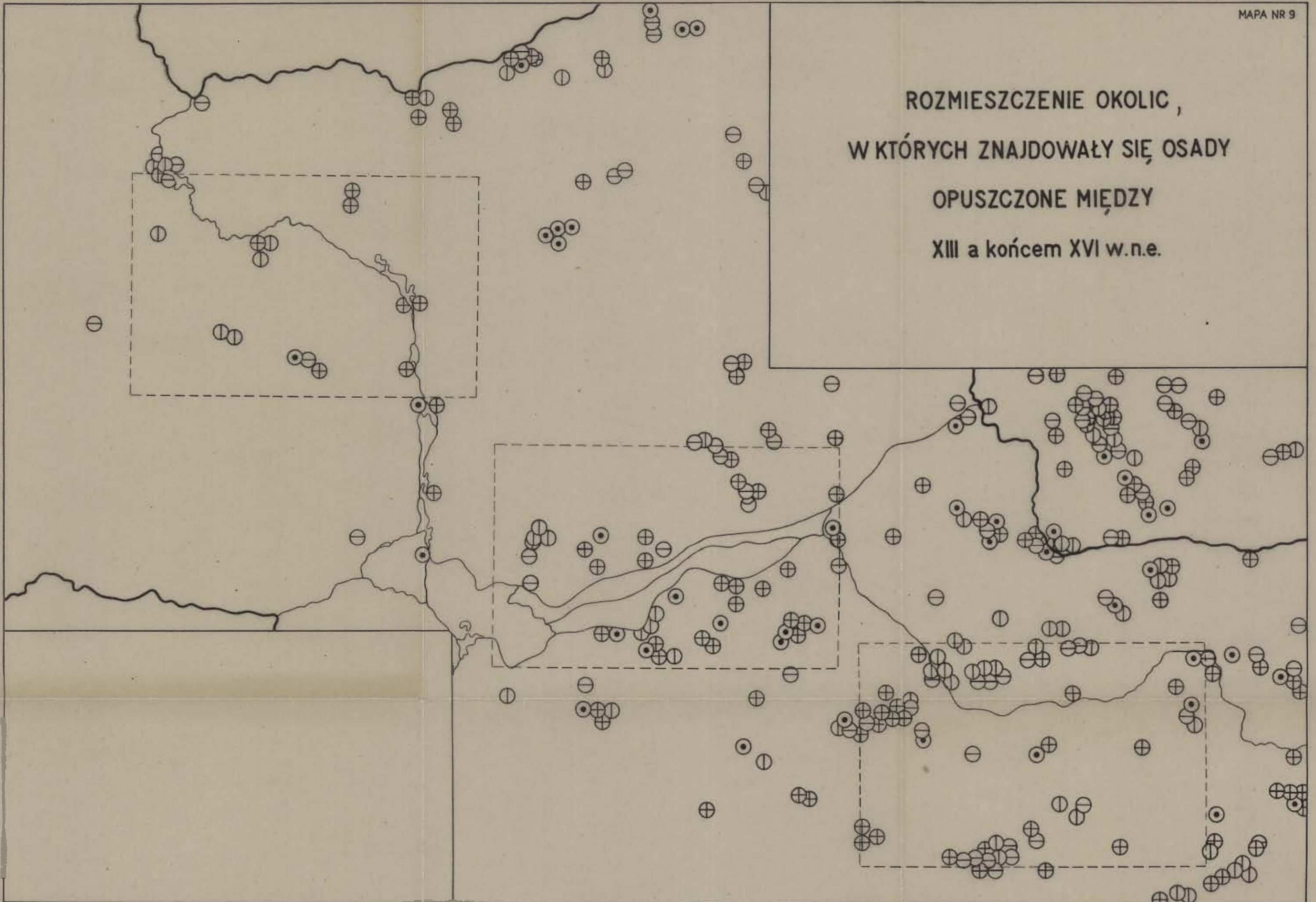
ZASIEDLENIE DORZECZA OBRY W STARSZYCH FAZACH WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA (Fazy A - C, od VI do połowy X w. n.e.)

ZASIEDLENIE DORZECZA OBRY W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU (od r. 1300 do 1523)

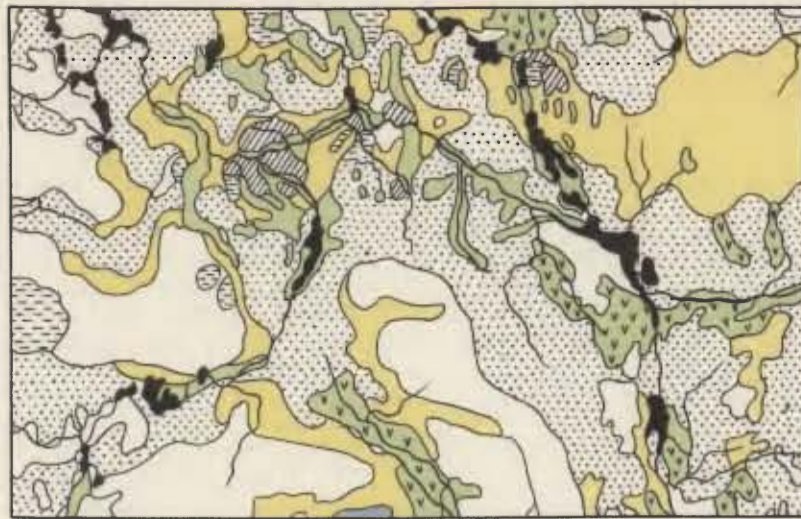

ROZMIESZCZENIE OKOLIC,
W KTÓRYCH ZNAJDOWAŁY SIĘ OSADY
OPUSZCZONE MIĘDZY
XIII a końcem XVI w.n.e.

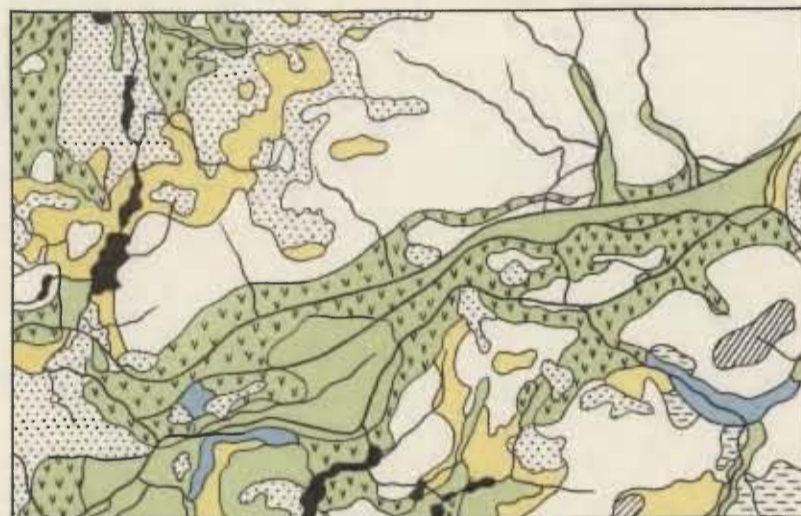
Region dolnej Obry między Obniżeniem Obrzańskim a Pagórkami Świębodzińsko-Sulecińskimi. Morfografia

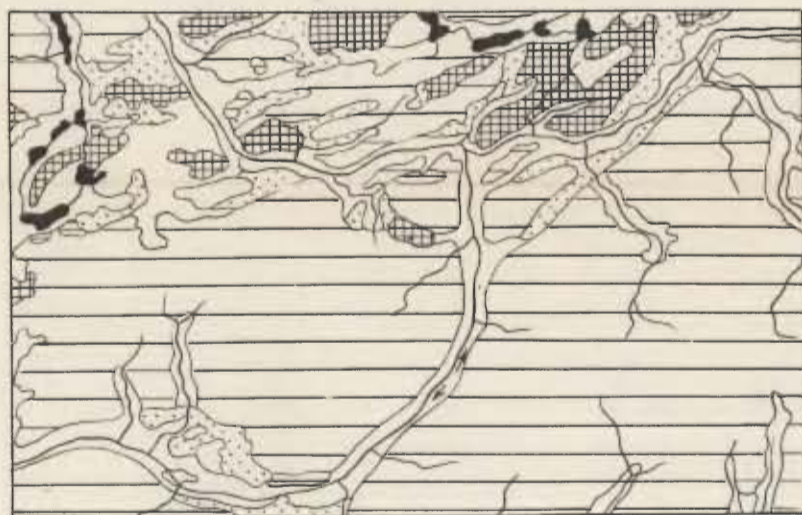
Region dolnej Obry między Obniżeniem Obrzańskim a Pagórkami Świębodzińsko-Sulecińskimi. Gleby

Obrzański odcinek Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej. Morfografia

Obrzański odcinek Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej. Gleby

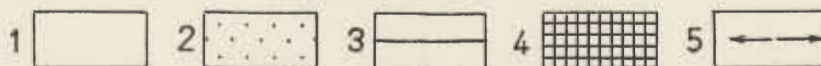

Region górnej Obry między Pagórkami Dolnymi a Równiną Koźmińską. Morfografia

Region górnej Obry między Pagórkami Dolnymi a Równiną Koźmińską. Gleby

Legenda do map 10-12

1 — terasa zalewowa, dna rynien i basenów (bottom terrace, bottom of channels and basins); 2 — terasa środkowa (middle terrace); 3 — płaska i lekko sfalowana równina wysoczyznowa, równina sandrowa (flat and undulated ground moraine plain, out wash plain); 4 — pagórki moreny czo-

łowej, pagórki morenowe pochodzenia akumulacyjnego i erazyjnego, pagórki wydmowe, wały typu ostańcowego (hillocks of terminal moraine, hillocks of accumulative moraine, moraine hillocks of erosive origin, dunes, rampart of the relict type); 5 — bifurkacje (bifurcation)

Legenda do map 13-15

1 — gleby brunatne (brown forest soils); 2 — piaski luźne i żwiry (sands and gravels); 3 — piaski słabo gliniaste i gliniaste (loamy sands and sandy loams); 4 — bielice (podzolic soils); 5 — czarne ziemie wytworzone z glin i iłów (black

soils formed from heavy loam and clay); 6 — gleby bagienne (peat soils); 7 — gleby murszowe (muck soils); 8 — mady (alluvial soils); 9 — bifurkacje (bifurcation)

część dolnoobrzańska ujęta z obu stron pustymi przestrzeniami Wysoczyzny Poznańskiej i Lubuskiej, natomiast w środkowej i górnej partii dorzecza pustacie międzyregionalne zaznaczają się daleko słabiej; w niektórych okolicach, np. w Kotlinie Kargowskiej, Dolinie Żerkowsko-Rydzyskiej, wzdłuż Jezior Dolskich i Grzymisławskich, występują w poszczególnych okresach prawie ciągle pasy zasiedlenia wiążące wspomniane regiony. Główną osią koncentracji stanowisk jest Obra i jej ważniejsze połączenia rzeczne i jeziernie.

Charakterystyczną cechą tego okresu jest zbieżność punktów osadniczych z formami wklęsłymi: dolinami oraz rynnami i nieckami. Płaszczyzny wysoczyznowe są prawie puste z wyjątkiem partii położonych przy krawędziach, w pobliżu terenów niższych, wzdłuż których lokuje się spora liczba stanowisk. Trzeba jednak przy tym pamiętać, że spory procent stanowisk wyżej sytuowanych to znaleziska sepulkralne i luźne. Nieliczne, rozrzucone wśród płaszczyzn wysoczyznowych punkty osadnicze wiążą się po bliższym sprawdzeniu ze słabiej tam zaznaczonymi formami wklęsłymi. Brak także na ogół stanowisk wzdłuż górnych odcinków rzek i strug słabo wciętych w wysoczyznę, chyba że wchodzą one w rynnę czy dolinę postglacialną. Odcinek dolnej Obry między Jeziorami Obrzańskimi a ujściem — o węższej, ujętej z obu stron pagórkami dolinie — posiada także mniej stanowisk, z wyjątkiem niecek: międzyrzeczkiej i polickiej⁷³. Kontrast między skupiskami stanowisk przy dolinach a pustymi płaszczyznami wysoczyzny⁷⁴ występuje wyraźniej w dokładniej przebadanych okolicach ze znaleziskami na terenach niższych, przyrzecznych lub przyjeziernych. Uwzględniając tam znacznie mniejszy stopień wykrywalności stanowisk, przykrytych darnią łąk, osadami rzecznyymi czy torfem, należy się liczyć w przyszłości z jeszcze większym uplastycznieniem różnic⁷⁵.

Stosunek do form geomorfologicznych potwierdza w pełni rozmieszczenie stanowisk na glebach. Zachodzi tu zbieżność przede wszystkim z terenami

⁷³ Położenie niecek por. T. Bartkowski (B. 1956), ryc. 2.

⁷⁴ Analogiczne stosunki stwierdzono na niektórych terenach kujawskich. Wg T. Wiślańskiego (1961), s. 58, 59, stosunkowo bardzo dokładnie poznane okolice kombinatu w Janikowie, pow. Mogilno, jak i inne szczegółowo przebadane powierzchnie wysoczyzny wokół Jeziora Pakoskiego nie ujawniają śladów osadnictwa starszych od XIV w. Brak tam również znalezisk luźnych (np. narzędzi kamiennych), które świadczyłyby o eksploatacji tych terenów. Wg tego autora należy przyjąć, że były to ziemie nie zamieszkiwane i nie eksploatowane intensywniej przed okresem wyrębów średniowiecznych. Wszystkie wcześniejsze znaleziska skupiają się wzdłuż stoków jeziora w pasie nie przekraczającym 300–500 m szerokości.

⁷⁵ Należy pamiętać, że prawie wszystkie odkrycia przypadkowe z tych miejsc pochodzą z bagrowania koryt rzecznych, kopania rowów melioracyjnych, torfu itp. Nawet większy obiekt, jak grodzisko wczesnośredniowieczne, może być niewykrywalny w czasie badań powierzchniowych. Przykładem takiego stanowiska jest grodzisko 1 w Pszczewie, pow. Międzyrzecz.

zajętymi obecnie przez gleby bagiennie, a także z położonymi często obok pierwszych piaskami gliniastymi. Szczegółowe badania archeologiczno-gleboznawcze pozwoliły stwierdzić szczególnie częsty związek stanowisk z lżejszymi, czarnymi ziemiemi, zajmującymi stosunkowo małe przestrzenie i nie zaznaczanymi zwykle na ogólniejszych mapach. Płaty tych gleb występujące przy brzegach kompleksów bagiennych są strefami największego zagęszczenia osad. Stanowiska wiążą się także z madami występującymi przede wszystkim w Dolinie Żerkowsko-Rydzyskiej. Brak natomiast zbieżności osad z bielicami, glebami brunatnymi i ciężkimi czarnymi ziemiemi. Wprawdzie spora ilość punktów osadniczych lokuje się na bielicach, zwłaszcza przy krawędziach dolin, ale tylko w tym wypadku, o ile poniżej występuje kompleks gleb bagiennych czy aluwialnych⁷⁶. Natomiast w wypadkach przeciwnych, np. na terenach gleb murszowych otoczonych pasem nie nadających się do wykorzystania piasków luźnych, a więc gdzie nie zachodzi możliwość użytkowania innego rodzaju ziem — znajdują się skupiska osad.

Jeszcze jedną cechą omawianego okresu jest występowanie punktów osadniczych stale na tych samych terenach. Niedostateczny stan badań skłania tu do daleko posuniętej ostrożności. Potwierdza to jednak w pełni bliższa analiza rozmieszczenia stanowisk z różnych czasów. Nie powstają też zasadniczo skupiska nowe, tworzone na nie zajętych przez wcześniejsze zasiedlenie obszarach. Oczywiście podkreślenie tego ogólnego niezmiennego stanu nie wyklucza mniejszych lokalnych zmian ani różnic we względnym stopniu zagęszczenia stanowisk. Często trudno zresztą w tych ostatnich wypadkach powiedzieć, czy ilustrują one rzeczywiste stosunki, czy też są skutkiem różnego stanu badań. Stosunkowo najpełniejszy obraz terytoriów zasiedlenia dostarczają znaleziska kultury łużyckiej, co tłumaczy się nie tylko skupieniem stanowisk z najdłuższego odcinka czasu, lecz także dużym stopniem ich wykrywalności⁷⁷. Skupiska te we wczesnym i środkowym okresie lateńskim ulegają dość sporemu rozproszeniu, poszczególne punkty osadnicze nie przekraczają jednak w zasadzie granic stref zasiedlenia wyznaczonych znaleziskami „łużyckimi”⁷⁸. Sytuacja nie ulega również poważniej-

⁷⁶ Nieznaczna ilość punktów osadniczych występujących w środku rozleglejszych przestrzeni bielie lub gleb brunatnych łączy się także z położonymi tam mniejszymi płatami ziem bagiennych, nie zaznaczonych na naszych mapach, potwierdzając tym samym ogólną regułę.

⁷⁷ Większość z nich to przypadkowo odkryte cmentarzyska z grobami płytko umieszczonymi pod powierzchnią ziemi i wskutek tego łatwo niszczone podczas głębokiej orki.

⁷⁸ Przykładem są tu nie tylko ziemie nad środkową i górną Obrą, lecz także okolice Pojezierza Sierakowskiego. Przyczyną nieznacznej ilości stanowisk nad dolną Obrą jest najprawdopodobniej niedostateczne rozróżnianie w starszych inwentary-

szym zmianom w okresach: późnolateńskim i wpływów rzymskich. Ważniejszą różnicą jest bliższa zbieżność osad, zwłaszcza dużych osad przemysłowych, z terenami teras: środkowej i zalewowej. Pewne oznaki lokalnych zmian innego rodzaju uchwycono w czasie badań archeologiczno-gleboznawczych okolic Międzyrzecza, gdzie niektóre stanowiska „rzymskie” przesuwają się na nieco wyżej położone tereny ciężkich czarnych ziem. Są to jednak zmiany bardzo nieznaczne, nieuchwytnie w skali całego omawianego obszaru. W II połowie pierwszego tysiąclecia notuje się nowe, wyraźne zaznaczające się nasilenie koncentracji zasiedlenia na glebach bagiennych i aluwialnych teras zalewowych. Trwa ono tam bez większych zmian aż do końca fazy C.

Ogólnie rzecz biorąc, wszystkie przedstawione przemiany mają charakter drugoplanowy nie naruszając podkreślonej już cechy dominującej dla całego okresu, jaką jest stabilizacja stref zasiedlenia w stosunku do branych pod uwagę elementów fizjograficznych.

Przełom w charakterze dotychczasowego usytuowania punktów osadniczych przynoszą dopiero fazy D i E wczesnego średniowiecza. Zachodzą wówczas zasadnicze zmiany w wszystkich poruszonych aspektach. Zaciera się odrębność osadnicza dorzecza obrzańskiego wskutek zasiedlenia terenów międzyregionalnych. Skupienia punktów osadniczych orientowane są w coraz większym stopniu poprzecznie do dawnej osi koncentracji, układając się wzdłuż nowych szlaków komunikacyjnych łączących Wielkopolskę ze Śląskiem i Ziemią Lubuską⁷⁹, a biegnących przeważnie niezgodnie z siecią wodną dorzecza.

W rozmieszczeniu w stosunku do form ukształtowania powierzchni obserwuje się obecnie dwie tendencje: coraz liczniejsze sytuowanie punktów osadniczych na płaszczyznach wysoczyznowych i stałe zmniejszanie się liczby stanowisk związanych z dolinami czy nieckami. Powoduje to najpierw zmniejszanie się tak silnego w pierwszym okresie kontrastu w zasiedleniu poszczególnych form, a następnie narastanie nowego, odwrotnie układającego się, ale słabiej zaznaczonego.

Podobne zmiany zachodzą w zakresie gleb. I tu zbieżności układają się odwrotnie do poprzednich. Nowe punkty osadnicze lokują się przede wszystkim na urodzajniejszych płatach ziem leśnych, bielicach i glebach brunatnych. Notuje się także związek ich z ciężkimi, czarnymi ziemiami. Daw-

zacjach niemieckich kultury pomorskiej i kultury grobów podkloszowych wśród znalezisk „łużyckich”. Wskazują na to np. ostatnie odkrycia osady w Żółwinie, pow. Międzyrzecz — por. B. Kres (1962 x). Wobec zniszczenia większej części zbiorów w muzeach lubuskich brakuje w tej klasyfikacji trudno odrobić.

⁷⁹ Por. S. Weymann (1953), s. 209–213. Tworzenie się nowych punktów osadniczych wzdłuż tych szlaków w fazie D i E czytelne jest zwłaszcza na obszarach Wysoczyzny Poznańskiej i Lubuskiej.

na zbieżność natomiast z glebami bagiennymi i aluwiami staje się coraz mniej zauważalna.

Stabilność poprzedniego okresu w utrzymywaniu się skupisk stanowisk w tych samych okolicach ustępuje teraz miejsca dużej dynamice. Tworzą się nowe obszary zasiedlenia, i to nie tylko poprzez lokowanie osad na przyległych do dawnych skupisk powierzchniach wysoczyzny, lecz także przez powstawanie zupełnie nowych grup stanowisk, nie związanych z dawną siecią osadniczą. Zagęszczenie punktów osadniczych dawnych terytoriów zmniejsza się; miejscami zanikają one zupełnie.

Mniej więcej na początku tego okresu oraz w fazie D przestaje funkcjonować większość starszych grodów usytuowanych w dolinach⁸⁰. Część młodszych grodów lokuje się teraz poza niżej położonymi partiami doliny, a usytuowanie tam pozostałych świadczy o pewnych zmianach w charakterze pełnionych przez nie funkcji. W przeciwieństwie do wcześniejszych obiektów znajdują się one przeważnie, jak to wykazano we wcześniejszej literaturze⁸¹, na liniach transwersalnych, co wskazywałoby na większy związek z lądową siecią komunikacyjną, a w niektórych wypadkach z liniami granicznymi⁸². Tylko pewna ilość lokalnych ośrodków grodowych powstałych w fazach B—C istnieje nadal, łączy się to jednak zwykle ze zmianą ich charakteru, wynikającą z coraz większego znaczenia powiązań międzyterytorialnych⁸³.

Dokładniejsze datowanie zachodzących zmian w zasięgu całego regionu nie jest jeszcze możliwe. Na poszczególnych terytoriach zachodzą one w nie-

⁸⁰ W. Hensel (1950 — t. 1, 1953 — t. 2, 1959 — t. 3 x); Z. Hilczerówna (1963 x), rozdz. IV.

⁸¹ J. Dylík (1936 x), s. 30, ryc. 20, s. 36, 53, 54.

⁸² Charakterystyczne jest w tym wypadku utworzenie linii granicznych grodów, wzdłuż dolnej Obry i Jezior Obrzańskich, broniących w XIII i XIV w. zachodnich ziem wielkopolskich przed najazdami Brandenburczyków — por. S. Kurnatowski (1961 x), s. 132—134, ryc. 41. Nie można natomiast tej sytuacji przenosić na czasy wczesnego średniowiecza, jak to czyni W. Kowalenko (1938 x), s. 122, 123, rozpatrujący łącznie grody wczesno- i późnośredniowieczne. Jak wykazały dotychczasowe prace wykopaliskowe, starsze grody miały charakter miejscowych, niedużych ośrodków osadniczych. Por. literatura w wykazie B.

⁸³ Przebadanym obiektem tego rodzaju jest Międzyrzecz. W VIII/IX w. istniała tam nieduża osada obronna, przekształcająca się następnie w silniej umocniony gródek, centrum miejscowego terytorium zajmującego, wraz z istniejącymi współcześnie podobnymi niedużymi okręgami grodowymi w Grądzkim i Rybojadach, zachodni odcinek dolnej Obry. Po zniszczeniu go w początkach X w. stary gródek zostaje przebudowany, rozrastając się szybko w najważniejszy punkt strategiczny między Poznaniem a Lubuszem i jednocześnie ośrodek administracyjno-gospodarczy całego regionu dolnej Obry. W dalszym rozwoju tej miejscowości grają już przemożną rolę czynniki pozamiejscowe. Wyraźne zmiany zachodzące w warstwach grodowych dowodzą, w jak znacznej skali nowe funkcje Międzyrzecza wpływały na skład i strukturę zamieszkujących go grup społecznych — por. S. Kurnatowski (1963 x).

co odmiennym czasie, działają też, zdaje się, z różnym nasileniem. Na podstawie wyników badań terenowych niektórych okolic można by je umieścić w czasach między 2 połową X a końcem XII w.⁸⁴ Skartografowanie całości materiału wskazuje jednak, że są to ramy za wąskie, jeśli chodzi o wykrywalizowanie się przemian na całym brany pod uwagę obszarze. Najogólniej można zasadniczy przełom zamknąć w granicach między 2 połową X, a końcem XIII w., jednakże w fazie D obok rozrastających się nowych grup osad na wysoczyznach istnieją jeszcze stare skupiska dolinne, a w fazie E zajmowanie leśnych obszarów wysoczyznowych wzrasta przy jednoczesnym szybkim zmniejszaniu się liczby stanowisk na terenach niższych.

W każdym razie analiza materiału tych czasów przemawia za wykształceniem się wtedy zupełnie nowych tendencji w rozmieszczeniu punktów osadniczych. Lokacje osad z wieków późniejszych są właściwie tylko dalszą kontynuacją powstałego wówczas kierunku zmian, rozszerzają go ilościowo, dzięki czemu staje się on bardziej uchwytny⁸⁵.

Tak przedstawia się już sytuacja w wiekach XIV i XV, kiedy gęsto pokryte osadami urodzajniejsze ziemie wysoczyzn odbijają od prawie pustych obszarów dolin. O dalszym zaniku osiedli na terenie starszych terenów osadniczych świadczyłyby ciekawe wyniki skartografowania miejscowości opuszczonych między XIII a XVI w. (mapa 9)⁸⁶. Większość ich grupuje się w granicach terytoriów zasiedlenia sprzed końca pierwszego tysiąclecia⁸⁷. Do porzucania osad w tym okresie mogło dochodzić z bardzo różnych względów, tym bardziej więc zastanawia zaobserwowana prawidłowość. Wskazywałaby ona na działanie wspólnej wszystkim omawianym terenom przyczyny; najprawdopodobniej wchodzi tu w grę stałe pogarszanie się warunków ekologicznych. Mała ilość osad tego rodzaju w okolicy Jezior Obrzańskich potwierdzałaby raczej to przypuszczenie, gdyż zanik sporej liczby osiedli nastąpił tu już wcześniej. Tym samym uchwycilibyśmy dalszy ciąg zjawisk informujących o postępującym procesie zmiany zasiedlonych dawniej dolin w „niedostępne strugi i błota” uwidocznione na mapach z XVII i XVIII w.⁸⁸

⁸⁴ Przemawiałyby za tym zaobserwowane zjawiska nad dolną Obrą w okolicach Międzyrzecza, Pszczewa i Borowego Młyna, E. Dąbrowski (1959 x), s. 56–59; S. Kurnatowski (1963 x); także nad górną Obrą pod Daleszynom, E. Dzieciółowski, Z. Hilczerówna (1961 x), s. 206.

⁸⁵ Przyczyniła się do tego także większa liczba źródeł pisanych znanych z tych czasów.

⁸⁶ K. J. Hładyłowicz (1932 x), s. 160–203.

⁸⁷ Dużą zbieżność można zaobserwować w południowej części dorzecza obrzańskiego. Zagadnienie terenów opuszczonych omówił ostatnio szerzej W. Rusiński (1961) – tam też dalsza literatura.

⁸⁸ Por. przyp. 45–47.

Reasumując przytoczone fakty możemy podać następujące wnioski:

1. Warunki ekologiczne niżej położonych terenów dorzecza obrzańskiego, dolin, a także rynien i niecek, były w czasach między drugim tysiącleciem p.n.e. a początkami bieżącego lepsze od obecnych i pozwalały na zasiedlanie tych obszarów. Nie wyjaśniona pozostaje jeszcze sytuacja z okresu klimatu subatlantyckiego (2 poł. pierwszego tysiąclecia p.n.e.), w którym miało nastąpić w Wielkopolsce podniesienie poziomu wód⁸⁹. Rozmieszczenie ówczesnych terytoriów zasiedlenia wskazywałoby jednak, że nie osiągnęło ono stanu notowanego obecnie. Pogarszanie się warunków ekologicznych aż do katastrofalnej sytuacji w wiekach nowożytnych następuje tu raczej stopniowo i zależnie od położenia danego obszaru w różnym czasie. Usytuowanie niektórych stanowisk średniowiecznych świadczyłoby, że znaczniejsze podnoszenie się poziomu wody następuje, poczynając od XIII/XIV w.

2. W starszych okresach dziejowych, rozpatrywanych tu od czasów kultury łużyckiej, dorzecze obrzańskie stanowi osobną jednostkę demograficzną⁹⁰, nie różniącą się tak bardzo pod względem stopnia zasiedlenia od sąsiednich skupisk osadniczych Warty i Odry. Odrębność tego regionu zacierają dopiero procesy historyczne początków bieżącego tysiąclecia. Analiza kartograficzna nie wskazuje także, by kolonizacja tutejszych obszarów pustych w fazach D–E wczesnego średniowiecza była intensywniej przeprowadzana niż na podobnych przestrzeniach Wielkopolski środkowej.

3. Ewentualne zaburzenia i ruchy ludnościowe na schyłku okresów hal-

⁸⁹ Zagadnienie to zostanie rozpatrzone bliżej w następnej części niniejszego artykułu.

⁹⁰ Ujmujemy to zagadnienie tylko od strony analizy kartograficznej, nie mogąc na razie określić struktury gospodarczej tej jednostki, a przede wszystkim charakteru stosunków zachodzących między grupami terytorialnymi czy nawet lokalnymi, zajmującymi poszczególne okolice dorzecza. Znana z analogii etnograficznych różnorodność i zmienność pierwotnych grup społecznych — L. Krzywicki (1914) rozdz. VII, (1937) rozdz. II; J. Krzyżanowski (1930–1931); F. Znaniecki (1938), s. 222 i n. — będzie mogła być uchwycona w materiale archeologicznym dopiero po gruntownym przebadaniu przynajmniej kilku lokalnych kompleksów osadniczych. Już dotychczasowe, obserwacje świadczą jednak o dużym zróżnicowaniu tutejszych społeczności tak w czasach „łużyckich”, jak i w pierwszym tysiącleciu n. e. Znalazło to m. in. odbicie w różnych formach starszych grodów wczesnośredniowiecznych. Problem ewentualnego kształtowania się w regionie Obry pewnego rodzaju wspólnot etnicznych, a może przejściowo także politycznych, jest trudny do rozwiązania na podstawie dotychczasowych źródeł. Por. uwagi J. Obrębskiego (1934). Na razie można wskazać odrębności kulturowe. Istnienie osobnej grupy kulturowej na terenie dorzecza górnej i środkowej Obry w fazach A–C wczesnego średniowiecza wykazała Z. HilczeroŹna (1963 x). Według autorki uformowała się tam w tych czasach nieduża jednostka plemienna. Wydaje się, że podobne opracowania materiału archeologicznego z wcześniejszych okresów dziejowych mogłyby także wykazać taką odrębność regionu obrzańskiego przynajmniej w niektórych odcinkach czasowych.

sztackiego i „rzymskiego” nie wpływają na zmianę okolic zasiedlenia, nie biorąc pod uwagę drobniejszych lokalnych różnic.

4. W warunkach naturalnych i kulturowych omawianych czasów można przyjąć, że strefy zasiedlenia wskazują pośrednio rozłożenie terenów użytkowych. Tym ostatnim terminem określamy najogólniej przestrzenie intensywnej działalności gospodarczo-społecznej człowieka, nie precyzując na razie bliżej rodzajów tej działalności. Przedstawione zbieżności punktów osadniczych z wziętymi pod uwagę elementami fizjograficznymi wskazują, że w czasach między środkowym okresem epoki brązowej a fazami A—C wczesnego średniowiecza tereny użytkowe, a przynajmniej spora ich część, skupiały się w szerszych dolinach oraz rynnach i nieckach, obficie nawilgotnionych, wypełnionych glebami bagiennymi i aluwiami. Natomiast poczynając od końca pierwszego tysiąclecia widoczny staje się związek najważniejszej grupy tych terenów z równinnymi lub lekko sfalowanymi płaszczyznami wysoczyznowymi o słabszej wilgotności, pokrytymi przede wszystkim bielcami i glebami brunatnymi. Wklęsłe formy krajobrazowe tracą dawne znaczenie, a w wielu wypadkach stają się nieużytkami.

5. Przejście do nowych terenów użytkowania wyprzedza najprawdopodobniej dostrzeżone przeobrażenie stref zasiedlenia. Należy tu wziąć pod uwagę wspomniane we wstępie opóźniające działanie pewnych dziedzin społecznych, które mogły spowodować dłuższe trwanie starszych form osadniczych mimo zmian sił wytwórczych i stosunków produkcji⁹¹. Dlatego sądzimy, że w zmianie terenów użytkowych wydzielić należy 2 etapy. Pierwszy z nich rozpoczął się prawdopodobnie już w fazie C, drugi w fazie D, rozwijając się w pełni w XI—XII w. W pierwszym eksploatacja nowych terenów użytkowania odbywała się na mniejszą skalę przy pełnym wykorzystywaniu terenów starych, wskutek czego ustabilizowana sytuacja w zasiedleniu nie doznaje większych zmian. W drugim obok masowego powstawania nowych terenów użytkowych następuje proces porzucania starych, co w efekcie wywołuje gwałtowne zmiany stref zasiedlenia.

W przedstawionych tu przemianach ogólniejsze prawidłowości historyczne wiążą się z elementami specyficznymi dla opracowanego obszaru. Zasięg pewnych procesów jest z pewnością większy obejmując szersze przestrzenie ziem wielkopolskich⁹². Szereg świadectw archeologicznych i historiograficz-

⁹¹ Tym bardziej, że dysponujemy niekompletnymi resztkami tych form, przez co zachodzące w nich drobniejsze zmiany stały się nieczytelne.

⁹² Przykładem są okolice Biskupina i pozostałe tereny leżące wzdłuż Jezior Żnińskich, gdzie występują spore kompleksy gleb bagiennych — Z. A. R a j e w s k i (1957), przebadane okolice Kujaw — T. W i ś l a ŋ s k i (1954) oraz dorzecze Proсны — R. K o z ł o w s k a (1961); L. J. Ł u k a, E. D ą b r o w s k i (1948—1949). W podobny sposób rozwijał się proces zasiedlenia okolic Poznania — M. P i a s z y k ó w n a (1952);

nych wskazuje także, że omówione tu zjawiska są tylko wycinkiem przemian o znacznie poważniejszym zasięgu, obejmujących spore połacie Niżu Środkowoeuropejskiego. Z ważniejszych przykładów tego rodzaju zjawisk zachodzących na terenach położonych bliżej naszego regionu warto tu przypomnieć o dostrzeżonym już przez Götzego fakcie opuszczenia w średniowieczu niżej położonych ziem, leżących wzdłuż lewego brzegu Odry na północ od Lubusza. W okresach wcześniejszych były one stale zasiedlone, od neolitu poczynając⁹³. Ostatnio zostały stosunkowo dokładnie udokumentowane pod względem archeologicznym analogiczne wydarzenia, zachodzące w tym samym mniej więcej czasie na obszarze dorzecza Szprewy i Haweli⁹⁴. Podobne zjawiska występują także w dolinie Bugu i w dorzeczu Prypeci⁹⁵. Rozwiązanie tych zagadnień należy wysunąć jako pilny postulat dla dalszych prac badawczych. Przyczyny przedstawionych przemian spróbujemy wyjaśnić w następnej części niniejszej pracy.

A. WYKAZ LITERATURY CYTOWANEJ

Arnold S., *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej* (w. XII–XIII), Kraków 1927.

Arnold S., *Geografia historyczna, jej zadania i metody*, Prz. hist., t. 28 : 1929.

Arnold S., *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951.

Augustowski B., *Spostrzeżenia ze strefy kontaktowej zlodowacenia bałtyckiego*

W. Hensel (1953); S. Zajchowska (1953), s. 119–132; W. Hensel (1958), s. 16, 34. Istotną różnicę stanowił tu natomiast charakter geomorfologiczny przełomowej doliny Warty, nie przypominającej dolin obrzańskich, a jeżeli chodzi o stosunki społeczno-gospodarcze, fakt tworzenia się w okresie wczesnośredniowiecznym dużego ośrodka miejskiego.

⁹³ A. Götze (1934), t. II.

⁹⁴ J. Herrmann (1959), s. 98 – dane odnośnie do podobnych zjawisk zaobserwowanych na innych obszarach Niemiec środkowych i północnych (tam też dalsza literatura). Trudno zgodzić się z wnioskami Herrmanna, widzącego główną przyczynę zalania niższych terenów dorzecza Spreny i Haweli w podwyższaniu poziomu wody przez średniowieczne tamy młyńskie. Jest to czynnik zbyt niewspółmierny do całości zachodzących przemian, a odnośnie do regionu obrzańkiego nie może być w ogóle brany pod uwagę, gdyż przełom osadniczy rozpoczął się tam przed szerszym użytkowaniem młynów wodnych, nawet w wypadku ich wcześniejszego wprowadzenia, niż to dotychczas przyjmowano. W późniejszym okresie natomiast budowa grobli przyczyniała się w dość znacznym stopniu do pogarszania się warunków wodnych niektórych odcinków doliny Obry, na co wskazuje przytoczona tu XVIII-wieczna uchwała sejmowa – por. przyp. 46.

⁹⁵ Odnośnie do doliny Bugu por. uwagi K. Dąbrowskiego (1954) i L. Rauhuta (1957), s. 113 i n., oraz materiały z badań nad Bugiem (notatki K. Dąbrowskiego, T. Węgrzynowiczówny, W. Bernata, J. Miśkiewicza i P. Komorowskiego w „Wiadomościach Archeologicznych”, t. 22: 1955). Przemieszczenie stref zasiedlenia zaznacza się też na ostatnio wydanych mapach zabytków archeologicznych Polesia – J. W. Kucharenko, (A. 1961, B. 1961).

- i środkowopolskiego w okolicy Wschowy*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. 3 : 1956.
- Augustowski B., *Zarys geomorfologii Międzyrzecza Odrzańsko-Obrzańskiego*, Poznań 1960.
- Bajerlein J., *Tymczasowe wyniki badań nad Jeziorami Dolskimi*, „Bad. geograficzne” z. 2/3: 1927.
- Bajerlein J., *Geneza Jezior Sierakowskich*, Bad. geogr., z. 4/5: 1929.
- Bartkowski T., *Krajobraz okolicy Łęk Małych w epoce brązu*, Fontes archaeol. Posn., t. 4: 1953.
- A. Bartkowski T., *Stosunki geologiczne kurhanu III w Łękach Małych i najbliższego jego otoczenia*, Fontes archaeol. Posn., t. 7: 1956.
- B. Bartkowski T., *Z zagadnień geomorfologicznych okolicy Międzyrzecza*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. 3 : 1956.
- Bartkowski T., *Rozwój polodowcowej sieci hydrograficznej w Wielkopolsce środkowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Geografia”, nr 1 : 1957.
- Bartkowski T., *O krajobrazie pierwotnym w rejonie Słupcy*. Fontes archaeol. Posn., t. 8—9 : 1957—1958.
- Bartkowski T., *Z morfogenezy obszaru kemowego na wschód od Pszczewa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Geografia”, nr 2: 1959.
- Bartkowski T., *Główne rysy fizjografii Wysoczyzny Leszczyńskiej między Sremem, Leszmem a Gostyniem*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. 6: 1960.
- Bartkowski T., Warszawa T., *Stosunki wodne*, [w:] *Województwo zielonogórskie*. Monografia geograficzno-gospodarcza (praca zbiorowa), Poznań 1961.
- Bauman Z., *Zarys socjologii. Zagadnienia i pojęcia*, Warszawa 1962.
- Bertsch K., *Geschichte des deutschen Waldes*, Jena 1953.
- Buczek K., *O teorii badań historyczno-osadniczych*. Kwart. hist., t. 65: 1958 z. 1.
- Buczek K., *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Wrocław 1960.
- Buczek K., *Kilka uwag o zagadnieniach teoretycznych badań historycznych w ogóle, a historyczno-osadniczych w szczególności*, Kwart. Hist. Kult. mat., R. 10: 1962.
- Bystroń J. S., *Socjologia*, Warszawa 1947.
- Celiński F., *Czynniki glebowe a roślinność kserotermiczna Wielkopolskiego Parku Narodowego pod Poznaniem*, Poznań 1959.
- Childe G., *Piecing together the Past*, London 1959.
- Clark J. G. D., *Europa przedhistoryczna*, Warszawa 1957.
- Czarnowski S., *Studia z historii kultury*, [w:] *Dziela*, t. 4, Warszawa 1956.
- Czubiński Z., *Wyniszczenie szaty leśnej Wielkopolski*, [w:] *Stepowienie Wielkopolski* (praca zbiorowa), Poznań 1947.
- Czubiński Z., *Rola elementów kserotermicznych w szacie roślinnej Wielkopolski*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 7: 1956.
- Dąbrowski K., *Archeologiczne badania powierzchniowe w dolinie rzeki Bugu*, „Dawna Kultura”, R. 1: 1954.
- Dobrowolska M., *Przedmiot i metoda geografii historycznej*, Prz. geogr., t. 25: 1953.
- Dobrowolska M., *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku*, Warszawa 1961.
- Dymaczewski A., *Osadnictwo okresów późnolateńskiego i rzymskiego na Pomorzu Zachodnim*, Poznań 1961 (praca w maszynopisie).
- Dyakowska J., *Podręcznik palynologii. Metody i problemy*, Warszawa 1959.

- Firbas F., *Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas nördlich der Alpen*, t. 1, Jena 1949; t. 2, Jena 1952.
- Flohn H., *Klimaschwankungen im Mittelalter und ihre historisch-geographische Bedeutung*, „Berichte zur deutschen Landeskunde”, R. 7: 1949–1950.
- Freudenhamer G., *Palatinatus Posnaniensis in maiori Polonia Primarii Nova Delineatio*, Amsterdam Exc. Joannes Blaes (wyd. ok. 1650 r.).
- Gilly, *Spezialkarte von Südposen*, 1802–1803.
- Götze A., *Das Oderbruch in vorgeschichtlicher Zeit*, [w:] P. F. Mengel, *Das Oderbruch*, t. 2, Eberswalde 1934.
- Hensel W., *Poznań w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, Prz. zach., t. 9: 1953 z. 6–8.
- Hensel W., *Archeologia i nauki przyrodnicze*, „Wszechświat”, nr 9–10: 1954.
- Hensel W., *Osiągnięcia archeologii Polski uzyskane w dziesięcioleciu, 1945–1954*, [w:] Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, Warszawa 5 V – 8 V 1955, Warszawa–Wrocław 1957.
- Hensel W., *Poznań w zaraniu dziejów*, Wrocław 1958.
- Hensel W., *Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań miast*, Kwart. Hist. Kult. mat., R. 7: 1959.
- Hensel W., *Archeologia w pracach przygotowawczych do obchodów tysiąclecia państwa polskiego*, Wiad. archeol., t. 26: 1959–1960.
- Hensel W., Leciejewicz L., *Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad wsią i miastem wczesnośredniowiecznym w Polsce*, Archeol. Pol., t. 7: 1962.
- Herrmann J., *Wasserstand und Siedlung im Spree-Havel-Gebiet in frühgeschichtlicher Zeit*, „Ausgrabungen und Funde”, R. 4: 1959, z. 2.
- Hesmer H., *Die natürliche Besteckung und die Waldentwicklung auf verschiedenartigen märkischen Standorten*, „Zeitschrift für Forst- und Jagdwesen”, R. 65: 1933.
- Hesmer H., *Der Wald im Weichsel- und Wartheraum*, Hannover 1941.
- Hueck K., *Vegetationskundliche Karte des Deutschen Reiches 1 : 1 000 000 (Karte der ursprünglichen Vegetation)*. Blatt Berlin-Neudamm, Berlin 1943.
- Iversen J., *The influence of prehistoric man on vegetation*, „Danmarks Geologiske Undersøgelse”, R. IV, Bd. 3: 1949, nr 6.
- Jansonius J., *The english Atlas. Vol. I containing a description of the places next the North-Pole*; as also Muscovy, Poland..., Oxford MDCLXXX.
- Kaczmarek C., *Wapieniolubna roślinność łąkowo-bagienna na Wysoczyźnie Leszczyńskiej między Gostyniem a Sremem*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. 6: 1960.
- Kaczmarek C., *Wapieniolubna roślinność łąkowo-bagienna na Wysoczyźnie Leszczyńskiej między Leszmem a Książem Wlkp.*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. 10: 1962.
- Kaj J., *Szablonowa gospodarka wodna jako przyczyna stepowienia Wielkopolski*, [w:] *Stepowienie Wielkopolski* (praca zbiorowa), Poznań 1947.
- Kajetanowicz Z., *Hydrografia Odry*, [w:] *Monografia Odry* (praca zbiorowa), Poznań 1948.
- Kautsky K., *Die materialistische Geschichtsauffassung*, Berlin 1927.
- Klimaszewski M., *Geomorfologia ogólna*, Warszawa 1961.
- Kornaś J., *Wpływ człowieka i jego gospodarki na szatę roślinną Polski. Flora syrontropijna*, [w:] *Szata roślinna Polski*, t. 1, Warszawa 1959.
- Kosiba A., *Zagadnienie współczesnych oscylacji klimatycznych*, „Czasopismo Geograficzne”, R. 20: 1949.

- Kostrowicki J., *Środowisko geograficzne Polski*, wyd. 2, Warszawa 1961.
- Kozłowska R., *Materiały pochodzące z badań powierzchniowych z okolic Kalisza przeprowadzonych w latach 1955—1959*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 12: 1961.
- Krotoska T., Piotrowska H., *Dąbrowy na glebach „typu krotoszyńskiego”*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. 10: 1962.
- Krygowski B., *Morfologia dorzecza Odry*, [w:] *Monografia Odry* (praca zbiorowa), Poznań 1948.
- Krygowski B., *Czwartorzęd Niecki Grodziskiej*, „Biuletyn PIG”, nr 65: 1952.
- Krygowski B., *Uwagi o związku jezior Niziny Wielkopolskiej z wodami gruntowymi*, *Prz. geogr.*, t. 26: 1954 z. 2.
- A. Krygowski B., *Rzeźba i geologia*, [w:] *Województwo zielonogórskie*. Monografia geograficzno-gospodarcza (praca zbiorowa), Poznań 1961.
- B. Krygowski B., *Geografia fizyczna niziny wielkopolskiej*, Część I. Geomorfologia, Poznań 1961.
- Krzywicki L., *Ustroje społeczno-gospodarcze w okresie dzikości i barbarzyństwa*, Warszawa 1914.
- Krzywicki L., *Spółczeństwo pierwotne, jego rozmiary i wzrost*, Warszawa 1937.
- Krzywicki L., *Obraz rozwoju gospodarczego na niższych stopniach kultury*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, R. 10: 1948.
- A. Krzywicki L., *Idea a życie*, [w:] *Studia socjologiczne*, Warszawa 1951.
- B. Krzywicki L., *Rozwój społeczny wśród zwierząt i u rodzaju ludzkiego*, [w:] *Studia socjologiczne*, Warszawa 1951.
- Krzyżanowski J., *Z zagadnień socjologicznych państwa pierwotnego. Grupy lokalne*, *Prz. socjol.*, t. 1: 1930—1931.
- A. Ку х а р е н к о Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья, Moskwa 1961.
- B. Ку х а р е н к о Ю. В., Средневековые памятники Полесья, „Археология СССР” Moskwa 1961.
- Kulczyński S., *Torfowiska Polesia t. I*, Kraków 1939; t. 2, Kraków 1940.
- Kurnatowski S., *O konieczności prowadzeniu zespołowych badań regionalnych w naukach historycznych*, *Spraw. PTPN*, t. 58: 1960.
- Labuda G., *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, *Prz. geogr.*, t. 25: 1953.
- Labuda G., *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1: 1957.
- Lange O., *Ekonomia polityczna*, Warszawa 1959.
- Lencewicz S., *Jeziora Gostyńskie*, *Prz. geogr.*, t. 9: 1929.
- Lilpop J., *Roślinność Polski w epokach minionych*, wyd. 2, Warszawa 1957.
- Łuka L. J., *Uwagi nad dotychczasowym stanem i perspektywami rozwoju badań nad kulturą pomorską*, *Wiad. archeol.*, t. 23: 1956 z. 4.
- Łuka L. J., Dąbrowski E., *Nowe materiały do pradziejów pow. kaliskiego*, *Prz. archeol.*, t. 8: 1948—1949.
- Maas W., *Die Entstehung der Posener Kulturlandschaft*, Poznań 1927.
- Majdanowski S., *Jeziora poznańsko-lubuskie. Katalog jezior polskich*, cz. 9, *Biul. geogr. PIG*, nr 9/19: 1954.
- Majdanowski S., *Zagadnienie rynien jeziernych na Niżu Europejskim*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią”, t. 2: 1950 z. 1.
- Maksimow A., *Torf i użytkowanie surowca torfowego w rolnictwie*, Warszawa 1959.
- Malinowski B., *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958.

- Man's Role in Changing the Face of the Earth*, ed. by W. L. Thomas, wyd. 2, Chicago 1958.
- Marcinek J., *Materiały do znajomości warunków glebowych powiatu Międzyrzecz*, cz. 1: *Gleby okolic Międzyrzecza*, Poznań 1958; cz. 2: *Gleby okolic Pszczewa*, Poznań 1959 (praca w maszynopisie).
- Marcinek J., Wiślański T., *Sprawozdanie z wstępnych badań gleboznawczych na obiektach archeologicznych w Strzelcach i Głogówcu w pow. Mogilno w 1956 r.*, *Spraw. archeol.*, t. 7: 1959.
- Mielczarski S., Szaflik J. R., *Zagadnienie łąnów pustych w Polsce w XV i XVI wieku*, „*Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, t. 1: 1955 z. 2.
- Mikołajski J., *O powstawaniu tzw. Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej*, *Bad. geogr.*, z. 2/3: 1927.
- Moszyński K., *Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyckiego*, Warszawa 1928.
- Moszyński K., *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*, Wrocław–Kraków–Warszawa 1958.
- Motyka J., *Ekologia roślin*, Warszawa 1962.
- Mucha W., *Gleby*, [w:] *Województwo zielonogórskie. Monografia geograficzno-gospodarcza* (praca zbiorowa), Poznań 1961.
- Natanson-Leski J., *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953.
- Natanson-Leski J., *Państwo Mieszka Pierwszego*, *Studia wczesnośredn.*, t. 4: 1958.
- Obrębski J., *Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie*, *Prz. socjol.*, t. 4: 1934.
- Obuchowski A., *Analiza wykonanych melioracji dolin rzecznych w Polsce*, „*Gospodarka Wodna*”, z. 3: 1953.
- Ołtuszewski W., *Polodowcowa historia lasów południowo-zachodniej Wielkopolski w świetle analizy pyłkowej*, Poznań 1948.
- Ołtuszewski W., *Pierwotna szata leśna Wielkopolskiego Parku Narodowego w Osowej Górze pod Poznaniem w świetle analizy pyłkowej*, Poznań 1957.
- Pawłowski B., Medwecka-Kornaś A., Kornaś J., *Przegląd zbiorowisk roślinnych łądowych i słodkowodnych*, [w:] *Szata roślinna Polski* (praca zbiorowa), t. 1, Warszawa 1959.
- Pawłowski S., *Rzut oka na morfologję Wielkopolski*, *Czasop. geogr.*, t. 8: 1930.
- Pawłowski S., *O kształtach powierzchni i podziale Wielkopolski na krainy*, *Bad. geogr.* z. 6/7: 1931.
- Pawłowski S., *Regionalizm geograficzny i jego rozwój w Polsce*, [w:] *Ruch regionalistyczny w Europie* (praca zbiorowa pod red. A. Patkowskiego), Warszawa 1934.
- Pertheés K., *Mappa szczegulna Województwa Kaliskiego, Mappa szczegulna Województwa Poznańskiego*, 1791 r.
- Piaszykówna M., *Pradzieje miasta Poznania*, Poznań 1952.
- Pietkiewicz G., *Polesie Rzeczyckie. Materiały etnograficzne*, Kraków 1928.
- Piotrowska H., *Materiały do znajomości szaty leśnej Wielkopolskiego Parku Narodowego pod Poznaniem*, Poznań 1950.
- Pohl Z., *Wpływ odwodnienia łągów nadodrzańskich*, „*Ekologia Polska*”, t. 2: 1954.
- A. Potkański K., *Studia osadnicze*, [w:] *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922.
- B. Potkański K., *Ze studiów nad ustrojem grodowo-plemiennym*, [w:] *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922.

- Rajewski Z. A., *O metodzie terenowych badań wczesnośredniowiecznych wiejskich zespołów osadniczych*, Wiad. archeol., t. 22: 1955.
- Rajewski Z. A., *Osadnictwo w czasach pierwotnych w Biskupinie i okolicy*, Wiad. archeol., t. 24: 1957.
- Rajewski Z. A., *O metodzie badań terenowych zespołów osadniczych*, Wiad. archeol., t. 26: 1959—1960.
- Rusiński W., „Pustki” — *problem agrarny feudalnej Europy*, Roczn. Dziejów społ. i gosp., t. 23: 1961.
- Rauhut L., *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszów*, Wiad. archeol., t. 24: 1957.
- Sauer C. O., *Rolnictwo, jego początki i rozprzestrzenienie się*, Warszawa 1960.
- Semkowicz W., *Ród Awdańców*, Roczn. i Pozn. TPN, t. 44: 1917.
- Semkowicz W., *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym*, [w:] *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich*, Poznań 1925.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 8, Warszawa 1886.
- Stark L., *Zur Geschichte der Moore und Wälder Schlesiens in postglazialer Zeit*, Englers Bot. Jr., t. 67: 1936.
- Stark P., Overbeck F., *Zur Waldgeschichte Schlesiens*, „Planta”, R. 8: 1929.
- Stepowienie Wielkopolski* (praca zbiorowa pod red. A. Wodziczki), Poznań 1947.
- Stosunki klimatyczno-glebowe Wielkopolski. Materiały Konferencji Naukowej zorganizowanej w Poznaniu w dniach 16—17 XII 1955 r. przez Polskie Naukowe Towarzystwo Leśne*, „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych”, z. 7: 1956.
- Strzemiński M., *Kilka uwag o znaczeniu badań archeologicznych dla gleboznawstwa i nauki o kształtowaniu środowiska geograficznego*, Archeol. Pol., t. 2: 1959 z. 2.
- Strzemiński M., *Przemiany środowiska geograficznego Polski, jako tła przyrodniczego rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich (od połowy trzeciego tysiąclecia p.n.e. do naszych czasów)*, Kwart. Hist. Kult. mat., t. 9: 1961 nr 3.
- Surowiecki W., *O rzekach i ich splawach krajów Księstwa Warszawskiego*, [w:] *Dzieła*, Kraków 1861.
- Szafer W., *Zarys ogólnej geografii roślin*, wyd. 2, Warszawa 1952.
- Szafer W., *Szata roślinna Polski niżowej*, [w:] *Szata roślinna Polski*, t. 2, Warszawa 1959.
- Szata roślinna Polski* (praca zbiorowa pod red. W. Szafera), t. 1, 2, Warszawa 1959.
- Szczepański J., *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1961.
- Srodoń A., *Zarys historycznego rozwoju szaty roślinnej Polski w późnym glacie i postglacie*, [w:] *Szata roślinna Polski*, t. 1, Warszawa 1959.
- Terlikowski F. K., *Prace wybrane z dziedziny gleboznawstwa, chemii rolnej i nawożenia*, Warszawa 1958.
- Tyczyńska M., *Klimat Polski w okresie trzeciorzędowym i czwartorzędowym*, Czasop. geogr., t. 28: 1957.
- Wagner A., *Klimaänderungen und Klimaschwankungen*, „Die Wissenschaft”, Bd. 92, Braunschweig 1940.
- Weymann S., *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, Prz. zach., t. 9: 1953 z. 6—8.
- Williams W., *Gleboznawstwo. Podstawy rolnictwa*, Warszawa 1950.
- Wiślański T., *Pradzieje powiatu mogileńskiego*, Poznań 1954 (praca w maszynopisie).

- Wiślański T., *Geneza i podstawy gospodarcze kultury amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Poznań 1961 (praca w maszynopisie).
- Wodziczko A., *Polodowcowa historia lasów Wielkopolski w świetle analizy pyłkowej*, Poznań 1936.
- Wodziczko A., *Wielkopolska stepowieje*, [w:] *Stepowienie Wielkopolski* (praca zbiorowa), Poznań 1947.
- Wojciechowski Z., *Pogranicze plemienne śląsko-wielkopolskie i problem kształtowania się państwa Polan*, *Prz. zach.*, R. 8: 1952, t. 2.
- Wojciechowski Z., *Studia historyczne*, Warszawa 1955.
- Wojterscy H. i T., *Roślinność Dziewiczej Góry pod Poznaniem*, Poznań 1959.
- Wojterski T., *Lasy liściaste dorzecza Mogilnicy w zachodniej Wielkopolsce*, Poznań 1960.
- Woźniak Z., *Uwagi o problematyce badawczej starożytnego osadnictwa*, *Spraw. archeol.*, t. 9: 1960.
- Zajączkowski S., *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, *Kwart. Hist. Kult. mat.*, R. 4: 1956.
- Zajączkowski S., *Z zagadnień teoretycznych historii osadnictwa*, *Kwart. Hist. Kult. mat.*, R. 8: 1960.
- Zajączkowski S., *Podziały plemienne Polski w okresie powstawania państwa (Geografia plemienna ziem polskich)*, [w:] *Początki państwa polskiego*, t. 1. Poznań 1962.
- Zajchowska S., *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI–XX wiek)*, *Prz. zach.*, R. 9: 1953, z. 6–8.
- Zajchowska S., *Próba rekonstrukcji środowiska geograficznego okolic Bonikowa z okresu wczesnego feudalizmu*, *Prz. zach.*, R. 10: 1954, z. 11/12.
- Zeuner F., Schulz G., *Die Entwicklung des Entwässerungssystems des Landrückens zwischen Warthe und Oder seit der letzten Eiszeit, ein Beitrag zur Urstromtalfrage*, „*Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie un Paläontologie*”, Bd. 65: 1931.
- Znaniński F., *Znaczenie socjologiczne badań Ludwika Krzywickiego nad społeczeństwami niższymi*, [w:] *Ludwik Krzywicki. Praca zbiorowa poświęcona jego życiu i twórczości*, Warszawa 1938.
- Zabko-Potopowicz A., *Zagadnienie lasów w Polsce przed rozbiorem i do schyłku XV do połowy XVIII wieku*, „*Sylwan*”, R. 98: 1954 z. 5.
- Zabko-Potopowicz A., *Dotychczasowy stan badań nad rozmieszczeniem lasów i zasięgiem poszczególnych gatunków drzew w Polsce do połowy XII w.*, „*Sylwan*”, R. 103: 1959 z. 2.

B. WYKAZ WAŻNIEJSZEJ LITERATURY DO OSADNICTWA DORZECZA OBRY I TERENÓW SĄSIEDNICH

- Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*, z. 1–4, Poznań 1893–1915.
- „*Altschlesien*”, t. 1–10: 1926–1941 (kronika odkryć).
- „*Altschlesische Blätter*”, R. 1–19: 1926–1944 (kronika odkryć).
- Barten H., *Die Siedlungen in Südwestposen*, „*Veröffentlichungen der Schlesischen Gesellschaft für Erdkunde*”, H. 18, Breslau 1933.
- Becker P., *Geschichte der Stadt Meseritz*, Meseritz 1930.
- Behla R., *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*, Berlin 1888.
- Białęcka H., *Powiat Gostyń w starożytności*, Poznań 1955 (praca w maszynopisie).

- Blume E., *Ausstellung im Kaiser-Friedrich-Museum vor- und frühgeschichtlicher Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen*, Poznań 1909.
- Blume E., *Thrakische Keramik in der Provinz Posen*, „Mannus”, t. 4: 1912.
- Blume E., *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, „Mannus-Bibliothek”, nr 8, 14, Würzburg 1912, 1915.
- Blume E., *Aus der Provinz Posen. Erwerbungen des Kaiser-Friedrich-Museums zu Posen im Jahre 1910*, „Mannus”, t. 7: 1915.
- Bohm W., *Die ältere Bronzezeit in der Mark Brandenburg*, Berlin—Leipzig 1935.
- Bukowska J., *Najdawniejsze dzieje powiatu międzychodzkiego*, Poznań 1956 (praca w maszynopisie).
- Dąbrowski E., *Badania archeologiczne na ziemi międzyrzeckiej*, Roczn. Lubuski, t. 1: 1959.
- Dąbrowski E., *Sprawozdanie z badań archeologicznych Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze za rok 1962* (maszynopis powielony).
- Dobrindt O., *Tätigkeitsbericht aus dem Südwestgebiet der Grenzmark Posen-Westpreussen für das Jahr 1935*, „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit”, R. 12: 1936.
- Dobrindt O., *Tätigkeitsbericht des staatlichen Bezirkspflegers für die kulturgeschichtlichen Bodenaltertümer im Kreise Züllichau-Schwiebus*, „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit”, R. 17: 1941.
- Dobrogoski T., *Grób skrzynkowy z Niemierzyc w pow. nowotomyskim (daw. grodziskim)*, Prz. archeol., t. 6: 1938—1939 z. 2/3.
- Durczewski D., *Skarby halsztackie z Wielkopolski*, Prz. archeol., t. 13: 1960.
- Durczewski D., *Cmentarzysko kultury lużyckiej z ceramiką malowaną w Rogowie, pow. Gostyń*, Fontes archaeol. Posn., t. 12: 1961.
- Durczewski D., *Sprawozdania z badań archeologicznych na cmentarzysku kultury lużyckiej w Rogowie, pow. Gostyń*, [w:] *Sprawozdania z prac wykopaliskowych Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1962 r.* (maszynopis powielony).
- Durczewski Z., *Powiat krotoszyński w czasach przedhistorycznych*, Prz. archeol., t. 4: 1928—1932.
- Dylik J., *Analiza geograficznego położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, Bad. geogr., nr 16/17: 1936.
- Dymaczewski A., *Ślady średniowiecznych smolarni w Wielkopolsce*, Prz. archeol., t. 9: 1950 z. 1.
- Dymaczewski A., *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, Fontes archaeol. Posn. t. 8—9: 1957—1958.
- Dymaczewski A., *Cmentarzysko w Żrenicy, pow. Środa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza”, nr 1: 1958.
- Dzięciółowski E., Hilczerówna Z., *Z badań nad zapleczem osadniczym wczesnośredniowiecznych grodów w Daleszynie i Dusinie w pow. gostyńskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Archeologia, Etnografia”, z. 2: 1961.
- Dzięciółowski E., Romanowska O., Żak J., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Bninie, pow. Śrem (1962 r.)* (maszynopis powielony).
- Eggers H. J., *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg 1951. Fontes archaeol. Posn. („Fontes Praehistorici”, t. 1—3), t. 1—12: 1951—1961 (wykazy nowych nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).
- Geneza miasta Swiebodzina* (praca zbiorowa), Prz. zach., R. 7: 1951 z. 9/10.
- Götze A., *Die Vorgeschichte der Neumark*, Würzburg 1897.

- Gumowski M., *Moneta rzymska w Polsce*, Prz. archeol., t. 10: 1954—1956.
- Hensel W., *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1948.
- Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950; t. 2, Poznań 1953; t. 3, Warszawa 1959.
- A. Hensel W., Hołowińska Z., *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Bonikowie, pow. Kościan (Polska)*, „Archeologicke rozhledy”, R. 4: 1952.
- B. Hensel W., Hołowińska Z., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Bonikowie w pow. kościańskim*, Prz. zach., R. 8: 1952 z. 11/12.
- Hensel W., Hołowińska Z., Łuka L., *Badania archeologiczne w Naclawiu i Bonikowie w pow. kościańskim*, Prz. zach., R. 9: 1953 z. 4 5.
- Hilcerówna Z., *Sprawozdanie z badań zwiadowczych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Daleszynie w pow. gostyńskim st. 2 w 1955 r.*, Spraw. archeol., t. 5: 1959.
- A. Hilcerówna Z., *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Daleszynie (st. 2) w pow. gostyńskim*, Poznań 1960.
- B. Hilcerówna Z., *Gród z początków wczesnego średniowiecza w Bonikowie, pow. Kościan*, Spraw. Wydz. Nauk Społecznych PAN, z. 4: 1960.
- Hilcerówna Z., *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Poznań 1963 (praca w maszynopisie).
- Hilcerówna Z. i Hołowińska Z., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Bonikowie w pow. kościańskim w latach 1953—1954*, Spraw. archeol., t. 1: 1955.
- Hładyłowicz K. J., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932.
- Hołowińska Z., *Materiały do osadnictwa przedhistorycznego powiatu poznańskiego*, Poznań 1951 (praca w maszynopisie).
- Hołowińska Z., *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie kościańskim. Wyniki badań z lat 1951—1953*, Poznań 1956.
- Jamka R., *Cmentarzysko w Skrajnej w pow. kaliskim (Przyczynek do poznania grupy wschodnio-wielkopolskiej kultury tużyckiej)*, Prz. archeol., t. 6: 1937—1939.
- Jasnosz S., *Cmentarzysko z okresu późnolatańskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, „Fontes Praehistorici”, t. 2: 1951.
- Jasnosz S., *Tymczasowe wyniki prac badawczych w Młodzikowie, pow. Środa*, „Z otchłani wieków”, R. 21: 1952.
- A. Jasnosz S., *Dymarka z okresu rzymskiego w miejscowości Czacz, pow. Kościan*, Wiad. archeol., t. 25: 1958.
- B. Jasnosz S., *Prace wykopaliskowe w miejscowości Bojanowo Stare, pow. Kościan*, Wiad. archeol., t. 25: 1958.
- C. Jasnosz S., *Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Dusina, pow. Gostyń*, Wiad. archeol., t. 25: 1958.
- Jasnosz S., *Dalsze groby ciałopalne z okresu rzymskiego w Naclawiu, pow. Kościan*, Fontes archaeol. Posn., t. 11: 1960.
- Jasnosz S., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na terenie osady wczesnośredniowiecznej w Bruszczewie, pow. Kościan*, [w:] *Sprawozdania z prac wykopaliskowych Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1962 r.* (maszynopis powielony).
- Jażdżewski K., *Nowe znaleziska w powiecie rawickim*, Prz. archeol., t. 3: 1925—1927.
- Jażdżewski K., *Pradzieje Wielichowa i jego najbliższej okolicy na tle pradziejów*

- Wielkopolski, [w:] A. H. Kaletka, *Z przeszłości miasta Wielichowa 1429–1929*, Wielichowo 1929.
- Kalankiewiczówna M. D., *Najdawniejsze dzieje pow. Nowy Tomyśl*, Poznań 1956 (praca w maszynopisie).
- Karpińska A., *Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem typu siedleńskiego*, Poznań 1926.
- Karpińska A., *Przyczynek do poznania osadnictwa Wielkopolski w okresie wczesnohistorycznym na podstawie własnych badań*, Spraw. PAU, t. 41: 1936, s. 285–288.
- Kihłówna E., *Najdawniejsze dzieje pow. Wolsztyn*, Poznań 1956 (praca w maszynopisie).
- Kihl-Byczko E., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych grodziska wczesnośredniowiecznego w Siemowie, pow. Gostyń, w 1959 r.*, Spraw. archeol., t. 13: 1961.
- Kihl-Byczko E., *Badania na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Siemowie, pow. Gostyń, w roku 1959*, Wiad. archeol., t. 27: 1962.
- Kihl-Byczko E., *Grodzisko w Dusinie. Badania ratunkowe w Dusinie w pow. gostyńskim, stan. 1 w 1955* (praca w maszynopisie).
- Klemann O., *Unbekannte Funde aus der Steinzeit, Bronzezeit und Eisenzeit in der Mark Brandenburg*, „Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte”, R. 1: 1952.
- Kołodziejcki A., *Sprawozdanie z prac ratunkowych archeologicznych za rok 1962 w woj. zielonogórskim* (maszynopis powielony).
- Konik E., *Śląsk starożytny a imperium rzymskie*. Warszawa—Wrocław 1959.
- Kostrzewska M., *Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i wczesnożelaznej*, Prz. archeol., t. 9: 1951–1952, z. 2–3.
- Kostrzewska M., *Osadnictwo kultury łużyckiej późnej epoki brązu w Lipienicy, pow. Sulęcín*, Fontes archaeol. Posn., t. 11: 1960.
- Kostrzewski B., *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz*, Fontes archaeol. Pozn., t. 4: 1953.
- A. Kostrzewski B., *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czaczu i Kokorzynie w pow. kościańskim i w Pięczkowie w pow. średzkim*, Fontes archaeol. Posn., t. 6: 1955.
- B. Kostrzewski B., *Materiały do najdawniejszego osadnictwa na terenie Pyszącej w pow. śremskim*, Fontes archaeol. Posn., t. 6: 1955.
- Kostrzewski J., *Der Depotfund von Chrzypsko, Kr. Birnbaum*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 7: 1915, s. 74–78.
- Kostrzewski J., *Siedlemin i okolica pod względem archeologicznym. Szkic monograficzny*. Roczn. i pozn. TPN, t. 44: 1917, s. 101–128.
- Kostrzewski J., *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek, nr 18, 19, Leipzig—Würzburg 1919.
- Kostrzewski J., *Przyczynki do poznania kultury grobów skrzynkowych wczesnej epoki żelaznej*, Prz. archeol., t. 1: 1919–1921; t. 2: 1922–1924.
- Kostrzewski J., *Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązowej na ziemiach polskich*, Prz. archeol., t. 2: 1922–1924.
- Kostrzewski J., *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. 2, Poznań 1923.
- Kostrzewski J., *O wzajemnych stosunkach kultury „łużyckiej” i kultury grobów skrzynkowych*, „Slavia Occidentalis”, t. 3–4: 1925.
- Kostrzewski J., *Katalog wystawy zabytków przedhistorycznych ze zbiorów prywatnych, urządzonej w Dziale Przedhistorycznym Muzeum Wielkopolskiego*, Poznań 1927.
- Kostrzewski J., *I, II i III okres epoki brązowej w Polsce*, Prz. archeol., t. 4: 1928–1932.

- Kostrzewski J., *Grodzisko kultury łużyckiej w Komorowie w pow. szamotulskim w Wielkopolsce*, Spraw. PAU, t. 38: 1938, nr 1, s. 38 i n.
- Kostrzewski J., *Piec hutniczy z I w. po Chr. odkryty w Mechlinie w pow. śremskim w Wielkopolsce*, Spraw. PAU, t. 38: 1938, nr 1, s. 41 i n.
- Kostrzewski J., *Kilka osad kultury grobów skrzynkowych i zagadnienie przynależności etnicznej tej kultury*, Prz. archeol., t. 6: 1937–1939.
- Kostrzewski J., *Pradzieje człowieka*, [w:] *Ziemia Lubuska*, Poznań 1950.
- Kostrzewski J., *Ze studiów nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce*, „Slavia Antiqua”, t. 4: 1953.
- Kostrzewski J., *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa—Wrocław 1955.
- Kostrzewski J., Gibasiewicz F., *Piec z epoki rzymskiej w Kapalicy w pow. jarocińskim*, Prz. archeol., t. 1: 1919.
- Kowalenko W., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1938.
- Kowiańska M., *Wyniki prac badawczych, przeprowadzonych na kurhanie w Grabonogu, pow. Gostyń*, Spraw. PMA, nr 4: 1952.
- Kowiańska-Piaszykowa M., *Wyniki badań archeologicznych kurhanu III kultury unietyckiej w Łękach Małych w pow. kościańskim*. *Fontes archaeol. Posn.*, t. 7: 1956.
- Kowiańska-Piaszykowa M., *Sprawozdanie z badań kurhanu III w Łękach Małych w pow. kościańskim w 1955 r.*, Spraw. archeol., t. 3: 1957.
- Kowiańska-Piaszykowa M., Kurnatowski S., *Kurhan kultury unietyckiej w Łękach Małych, pow. Kościan*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 4: 1953.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi poznańskiej*, t. 1–2, Poznań 1916.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1–2, Poznań 1921–1922.
- Kozierowski S., *Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła od ujścia w świetle nazw geograficznych*, „Slavia Occidentalis”, t. 5: 1926.
- Kozierowski S., *Pierwotne osiedlenie pogranicza wielkopolsko-śląskiego między Obrą i Odrą a Wartą i Bobrem w świetle nazw geograficznych*, „Slavia Occidentalis”, t. 7: 1928.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski. Nieistniejące miejscowości wielkopolskie*, Poznań 1939.
- Kozłowski L., *Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski*, Lwów 1928.
- Krasoń J., *Uposażenie klasztoru cystersów w Obrze w wiekach średnich*, Poznań 1950.
- Kres B., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Żółwinie, pow. Międzyrzecz Wlkp.*, Zielona Góra 1962 (maszynopis powielony).
- Krzyżaniak L., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Trzcielu, pow. Międzyrzecz, w 1959 r.* (praca w maszynopisie).
- A. Krzyżaniak L., *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Biernatkach, pow. Śrem, i osadnictwo „łużyckie” w rynnach jezior bnińskich*, Poznań 1962 (praca w maszynopisie).
- B. Krzyżaniak L., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na cmentarzysku kultury łużyckiej oraz z okresu wczesnośredniowiecznego w Biernatkach, pow. Śrem*, [w:] *Sprawozdania z prac wykopaliskowych Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*, 1962 (maszynopis powielony).

- Kurnatowski S., *Materiały do osadnictwa Wielkopolski w III okresie epoki brązu*, Poznań 1952 (praca w maszynopisie).
- Kurnatowski S., *Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych w Międzyrzeczu Wlkp.*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, t. 2: 1956.
- Kurnatowski S., *Z badań nad dawnymi dziejami Międzyrzecza Wielkopolskiego*, „*Z otchłani wieków*”, R. 23: 1957.
- Kurnatowski S., *Rozwój Międzyrzecza w świetle badań archeologicznych z lat 1954–1958*, [w:] S. Kurnatowski, J. Nalepa, *Z przeszłości Międzyrzecza*, Poznań 1961.
- Kurnatowski S., *Wyniki dalszych badań nad Międzyrzeczem*, „*Z otchłani wieków*”, R. 28: 1962.
- Kurnatowski S., *Études sur l'habitat du haut Moyen-Âge dans la région de l'Obra inférieure*, „*Archaeologia Polona*”, t. 6: 1963.
- Langenheim M., *Der Burgwall von Kleinitz*, „*Grünberger Heimatskalender*”, 1938.
- Leciejewicz L., *Jama dziegiarska z Młodzikowa w pow. średzkim*, *Prz. archeol.*, t. 9: 1951–1952, z. 2–3.
- Leciejewicz L., Łosiński W., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie, pow. Środa*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 11: 1960.
- Lienau M., *Fundberichte aus dem Lebuser und Sternberger Lande*, „*Mannus*”, t. 22: 1930.
- Lipińska A., *Cmentarzysko kultury łużyckiej z przelomu III i IV okresu epoki brązu w Kotowie, pow. Nowy Tomyśl*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 12: 1961.
- Lipińska A., *Wczesnośredniowieczna półziemianka w Kotowie, pow. Nowy Tomyśl*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 12: 1961.
- A. Łuka L. J., *Groby kultury pomorskiej z Wymysłowa w pow. gostyńskim*, „*Z otchłani wieków*”, R. 17: 1948.
- B. Łuka L. J., *Grób ciałopalny z okresu halsztackiego w Wymysłowie w pow. gostyńskim*, „*Z otchłani wieków*”, R. 17: 1948.
- Łuka L. J., *Skarb brązowy z wczesnej epoki żelaznej z Starego Bojanowa w pow. kościańskim*, *Prz. archeol.*, t. 7: 1946–1947.
- Łuka L. J., *Kilka nie publikowanych popielnic twarzowych i rozmieszczenie naczyń tego typu w Wielkopolsce*, „*Z otchłani wieków*”, R. 19: 1950.
- Łuka L. J., *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokolowicach w pow. kościańskim*, *Fontes praehist.*, t. 3: 1952.
- Łuka L. J., *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Naclawiu w pow. kościańskim. Tymczasowe wyniki badań przeprowadzonych w 1952 r.*, *Prz. archeol.*, t. 10: 1954–1956.
- Łuka L. J., *Nowe cmentarzyska kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 8–9: 1957–1958.
- Łuka L. J., *Importy italskie i wschodnioalpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury „łużyckiej” okresu halsztackiego*, „*Slavia Antiqua*”, t. 6: 1957–1959.
- Maas W., *Mapy osadnictwa prehistorycznego Wielkopolski*, *Prz. archeol.*, t. 3: 1925–1927.
- Majewski K., *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław 1949.
- A. Malinowski T., *Groby kultury pomorskiej w Józefowie w pow. szamotulskim*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 7: 1956.
- B. Malinowski T., *Grodziska kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 7: 1956.

- Malinowski T., *Katalog cmentarzysk ludności kultury łużyckiej w Polsce*, t. 1, 2, Warszawa 1961.
- „Mannus” t. 1—34: 1909—1942 (kronika odkryć).
- Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII—XIV wieku*, Kraków 1946.
- „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit”, R. 1—19: 1925—1943 (sprawozdania o nowych odkryciach).
- Nalepa J., *Międzyrzecz do roku 1793. Szkic historyczno-urbanistyczny*, [w:] S. Kurnatowski, J. Nalepa, *Z przeszłości Międzyrzecza*, Poznań 1961.
- Naumowiczówna E., *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Dębowcu w pow. wolsztyńskim*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 10: 1959.
- Naumowiczówna E., *Grodzisko w Wilenku, pow. Świebodzin*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 13: 1962.
- Niessen P., *Geschichte der Neumark in Zeitalter ihrer Entstehung und Besiedlung*, Landsberg a. d. Warthe 1905.
- Odoj R. J., *Materiały do najdawniejszych dziejów powiatu Leszno woj. poznańskie*, Poznań 1955 (praca w maszynopisie).
- Olczak J., *Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 1a (podgrodzie) w Międzyrzeczu Wlkp. w roku 1958*, *Rocz. Lubuski*, t. 2: 1961.
- Perzyńska M., *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej w Nowym Mieście nad Wartą w powiecie jarocińskim*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 12: 1961.
- Petersen E., *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin 1929.
- Petersen E., *Der Burgwall von Kleinitz, Kr. Grünberg, „Altschlesien”*, t. 7: 1938.
- Petersen E., *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6—8 Jahrhunderts*, Leipzig 1939.
- Pfützenreiter F., *Die vor- und frühgeschichtliche Besiedlung des Kreises Fraustadt*, Schneidemühl 1933.
- Piaszykówna [Kowiańska] M., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Pudliskach, pow. Gostyń, stan. 3*, [w:] *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1962 roku* (maszynopis powielony).
- Piaszykówna M[aria], *Popielnica z ornamentyką w kształcie napierśników oraz dwa napierśniki brązowe kultury pomorskiej*, *Prz. archeol.*, t. 8: 1948—1949.
- Pieczynski Z., *Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700—400 przed n.e.) w Gorszewicach w pow. szamotulskim*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 4: 1953.
- Prz. archeol.*, t. 1—6: 1919—1939 (wykazy nowych nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).
- Przewoźna K., *Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie, pow. Szamotuły*, *Fontes archaeol. Posn.*, t. 5: 1955.
- Przyczynki do pradziejów Polski zachodniej* (praca zbiorowa), Poznań 1927.
- Rajewski Z. A., *Powiat gostyński w czasach przedhistorycznych*, Kościan 1932.
- Rajewski Z. A., *Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnodziejowego*, *Prz. archeol.*, t. 6: 1937—1939.
- Rajewski Z. A., *Skarb srebrny z okresu wczesnodziejowego wykopany w Górnicy w pow. leszczyńskim*, *Prz. archeol.*, t. 7: 1946—1947.
- Rocz-i pozn. TPN*, t. 1—50: 1860—1928.
- Schumacher P., *Die Ringwälle in der früheren preussischen Provinz Posen. Ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Kartographie*, Mannus-Bibliothek, nr 36, Leipzig 1924.
- Schwartz W., *Materialien zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen*, Poznań 1875—1882.

- Schwarz K., *Zur vor- und frühgeschichtlichen Besiedlung des Fraustädter Ländchens*, „Altschlesien”, t. 7: 1938.
- Stankiewiczówna A., *Najdawniejsze dzieje powiatu kościańskiego*, Poznań 1955 (praca w maszynopisie).
- Sulechów. *Ze studiów nad genezą miast Polski zachodniej* (praca zbiorowa), Prz. zach., t. 7: 1951, nr 1/2.
- Szafrański W., *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Warszawa—Wrocław 1955.
- Ślaski J., Tabaczyński S., *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały*, Warszawa—Wrocław 1959.
- Śmigielski W., *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w miejscowości Rąbin, pow. Kościan*, Wiad. archeol., t. 26: 1959—1960.
- Śmigielski W., *Cmentarzysko ludności kultury lużyckiej w Terespotockiem, pow. Nowy Tomyśl*, Fontes archaeol. Posn., t. 11: 1960.
- Śmigielski W., *Materiały z badań powierzchniowych na Ziemi Lubuskiej*, Fontes archaeol. Posn., t. 12: 1961.
- Trudzik Z., *Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego w miejscowości Święty Wojciech w powiecie Międzyrzecz*, Wiad. archeol., t. 20: 1954.
- Trudzik Z., *Osada wczesnośredniowieczna w miejscowości Bledzew, pow. Skwierzyna*, Wiad. archeol., t. 26: 1959—1960.
- „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” (sprawozdania z badań i inwentaryzacji stanowisk).
- Waga T., *Nie opisane skarby brązowe z Wielkopolski*, Prz. archeol., t. 4: 1928—1932.
- Wiąckowa B., *Najdawniejsze dzieje powiatu śremskiego*, Poznań 1958 (praca w maszynopisie).
- Wieczorowski T., *Ceramika inkrustowana typu „lużyckiego” z wczesnej epoki żelaznej w Polsce*, Prz. archeol., t. 6: 1937—1939.
- Witkowska A., *Halsztacki skarb żelazny z Szczonowa w pow. jarocińskim*, Prz. archeol., t. 9: 1950—1953.
- Wojtkowiak W., *Geneza miasta Sulęcina*, Prz. zach., t. 7: 1951 nr 11/12.
- Woźniak Z., *Materiały archeologiczne do najdawniejszych dziejów, pow. Rawicz*, Poznań 1955 (praca w maszynopisie).
- Woźnicka Z., *Osadnictwo z okresu rzymskiego w Bonikowie, pow. Kościan*, Wiad. archeol., t. 27: 1961.
- „Z otchłani wieków”, R. 1—29: 1926—1962 (kronika odkryć).
- Zajchowska S., *Rozwój osadnictwa na Ziemi Lubuskiej*, Prz. zach., t. 3: 1951.
- Zajchowska S., *Rozwój przestrzenny miasta Skwierzyny*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 4: 1958, z. 2.
- Zajdlówna L., *Najdawniejsze dzieje powiatu śremskiego*, Poznań 1957 (praca w maszynopisie).
- „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 1—72: 1869—1941.
- Zeylandowa M., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kotlinie-Waliszewie, pow. Jarocin*, [w:] *Sprawozdania z prac wykopaliskowych Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1962 r.* (maszynopis powielony).
- A. Ziemlińska W., *Materiały do najdawniejszych dziejów powiatu szamotuńskiego*, Poznań 1955 (praca w maszynopisie).
- B. Ziemlińska W., *Cmentarzysko kultury „lużyckiej” w Chojnie, pow. Szamotuły*, Fontes archaeol. Posn., t. 6: 1955.

STANISŁAW KURNATOWSKI

NOTES OF FORMATION OF SETTLEMENT ZONES OF THE OBRA BASIN IN THE PERIOD LASTING FROM THE MIDDLE OF THE BRONZE AGE TILL LATE MIDDLE AGES

The paper is the Part I of a work concerned with alterations in the settlement of the Obra basin lands from the XIIIth century B. C. till the XVIth century of our era. Chapter I specifies the methodical assumptions and the aim of the work.

The settlement forms depend on processes of the natural medium as well as on cultural processes taking place in consequence of interaction of both those media. While analysing settlement alterations of a minor geographical area, following directions should be kept in mind: 1. Analysis performed in such circumstances demands taking in consideration of a larger number of processes, than study of the same questions in a larger area, where achieved statements have necessarily a more schematic character. 2. Each factor under consideration is a variable. Special attention should be paid to the natural mediums, alterations more frequent in fact than it was presumed until now, and to the importance of the not-intended results of human proceedings. The thesis stipulating a quicker development of the cultural medium than of the natural one proves often deceptive. 3. Interdependences of individual agents are subject to permanent alteration, and it happens that the direction the alteration of some agents is going in is incompatible with the general development of relations connecting the natural and the cultural medium. Frequent misunderstandings occur, for example, because of application to individual cases of the general thesis about the decrease — in accordance with the increase of productive forces — of human dependence on natural conditions. There are situations in which this dependence can increase.

Analysis of this kind should be based on a strict correlation of settlement alterations and alterations of the numerous — genetically various — agents, as well as on their interrelations. It must result in knowledge of the importance of individual factors, i.e. in determination of the force and duration of their action. Explanation of settlement alterations by the influence of a single factor, even a really important one, should be approached with much circumspection. Only the resultant of several factors of compatible direction of action is decisive.

Such analysis often exceeds the possibilities of a single branch of science. It requires essential collective research work within the range of historical and social sciences (first of all, of archeology, historiography, toponymy, sociology, cultural and physical antropology), as well as of natural sciences, among others- geo-morphology, pedology, hydrology, climatology and botany concerned with the area under investigation. However, research work of so wide a range of activities cannot be started at once. It requires careful preparatory proceedings, and while preparing investigation in one branch of science, the scientist must keep well in mind the notion of the complexity of the problem. His conclusions must be worded so as to prove useful in other branches of science too. This will result in the possibility of settling many a problem irresolvable within the range of a single branch. It will also point at the future requirements and directions of investigation. Archaeology is especially fit for the latter task, since the archaeological source material covers a sector of history long enough to permit to catch the perspective of changes. Archaeology has also the merit of dating the material with accuracy sufficient for the natural sciences, and of determining the settlement zones, thus marking the area of more intense intercourse of man and nature.

Such is also the aim of the work, which makes a summing up of information about settlement alterations in the Obra basin, on the grounds of archaeological, historiographic and partly ethnographic sources, and tries to elucidate their causes. The chronological limits of investigation were determined by the need of confrontation of cultural phases having a certain minimum of common features, to enable the explorers to use the same scale of comparison. Those phases should form together a period of time sufficiently long for such investigations.

Chapter II specifies the result of analysis of the location of settlement zones and situation of settlements in relation to the topography, water net and soil associations. The lands of the Obra basin, situated between the drainage basins of the Oder and the Warta, cover the west and south-west part of Great Poland (map 1). Schematizing the outlook of those lands, one may find in that area four landscape forms (maps 2, 10–15), viz: 1. Hillocks often covered with sand and gravel, remarkable for a maximum humidity lack. 2. Flat and undulated ground moraine plains, covered chiefly with podzolic soils, and brown forest soils where after forest felling also a certain lack of humidity appears. 3. Wide valleys. 4. Lake channels. The latter, as well as the valleys, usually have wide, flat bottoms of a very slight gradient, which resulted in formation of large bottom terraces. Those regions have water to excess. They are full of peat-bogs and alluvial soil.

As to the natural flora, only general presumptions may be formulated, the more so that the period in question is divided into several climatic phases. The first landscape form was connected mainly with pine (*Pinetum*) forests, the second with mixed (*Pineto-Quercetum*) and leaf-bearing forests (*Quercetum mixtum*, *Quercetum Carpinetum*, *Fagetum*), the third and fourth ones with humide leaf-bearing forests (*Alnetum glutinosae*, *Saliceto-Populetum*, *Querceto-Carponetum stachyetosum sylvaticae*) and swamps (*Phragmitetalia*).

The Obra peat-bogs subjected to amelioration in XIXth century are — as far as area is concerned — the fourth in Poland.

Written mediaeval and modern sources speak often of numerous floods and bogs of the Obra basin, which greatly influenced the opinion stressed by mediaevalists and historical geographers, according to whom in early Middle Ages and in older historical periods the water level of the Obra valleys was higher than it is now. In consequence, the valleys were considered unfit for permanent settlement and they formed void borderlands. In archaeology this point of view has influenced the manner of performing surface investigations concentrated on the diluvial plateau and its escarpments without penetrating the lower parts of those valleys. Since random discoveries were grouped — owing to more intense denudation processes — also in higher regions, the obtained layout of finds confirmed the accepted thesis. The early earthwork castra, numerous in the Obra valleys, were considered as founded only for defense and safety purposes. However, research work on early mediaeval source materials and close investigation of some areas, performed in the last decade, proved that this point of view is groundless. Excavations resulted in finding on the valley bottom human dwellings dating from phases A — C of the early Middle Ages (according to prof. W. Hensel — from A. D. 500–950), situated at 0.5–2 m below the present level of ground water in ameliorated regions. There were found also settlements from the Lusatian culture period and from the period of Roman influence, situated as well on the bottom terrace, sometimes covered with peat deposit. Location of an important part of early mediaeval earthworks excludes the possibility of their foundation and existence at a water level higher than the present one. It was observed that the number of stations in the valleys gradually decreases

from the end of the Xth century on. Cartographic research work on the whole source material gives a more complete picture of those phenomena. The period in question can be divided into two phases: The first comprises the middle and the later period of the bronze age, the Hallstatt period, the La Tène period, the period of Roman influence and the phases A – C of the early Middle Ages (1300 b. Chr. – A. D. 950), (maps 3–6). The Obra basin forms then an individual settlement region, differing from the Oder and the Warta settlement zones. The Obra and its main water connections form the axis of that region. The settlement zones are grouped in concave forms – valleys and channels. Ground moraine plains are completely void, parts adjacent to the lower lands excluded. At that phase there is a pronounced concurrence of settlement situation with peat-bog soils, especially with muck soils, then with light black earth, with alluvial soils, partly with loamy sands and sandy loams. In podzolic soils settlements appear only in some parts adjacent to the peat and alluvial soils. A characteristic feature of that phase is the stabilization of the settlement zones, which appear in successive chronological periods always at the same places and do not spread on new terrains.

In the first part of the second phase is the essential turning point of the settlement proceedings. Within the range of the whole Obra basin it appears at the following phases: D – E of the early Middle Ages (according to Hensel) and the second half of the XIIIth century (950–1300 of our era) (map 7). In some regions it is achieved quicker – till the end of XIIIth century. At that period the Obra region loses its distinct character as a separate settlement unit. More and more settlements appear on the moraine plains. The number of sites in the valleys and channels continuously decreases; in the phase D the majority of channel and valley strongholds stop their activities. New settlements appear on podzolic, brown and heavy black soils formed from heavy loam and clay. The second part of that period – XIVth – XVth century – shows a completely changed view of settlement (map 8). The inhabited regions of the moraine plains differ from the nearly void and empty valleys. The layout of places abandoned in XIIIth – XVth century (map 9) is another evidence of the lack of importance of the old settlement regions.

All those facts lead to the following conclusions:

1. The lower regions of the Obra basin had at the period lasting from the half of the second millennium b. Chr. till the beginning of the present one, better oecological conditions than they have now. Gradually those conditions became worse and worse, finally reaching the disastrous situation noted in modern times. From the XIIIth/XIVth century on, the water level in valleys becomes considerably higher.
2. Until the beginning of the present millennium, the Obra basin determines the limits of an individual demographic unit of dimensions equivalent to those of neighbourly concentrations of the Warta and the Oder regions. Further historical processes blur the distinctive character of that unit.
3. Population movements, if any, of the end of the Hallstatt period and the period of Roman influence do not result in alteration of the settlement regions.
4. The settlement zones point in an indirect way at the layout of the useful terrains. In the period between the second millennium b. Chr. and the end of the first of our era those useful terrains are connected with valleys and lake channels abundantly humidified and with bog and alluvial soils which appear in those valleys and channels. In the second millennium of our era the best part of useful terrains is connected with moraine plains of lesser humidity, covered with podzolic and brown soils. The concave landscape forms lose at that time their old importance and in many cases they become barrens.
5. A slight increase of the old useful area takes place at the end of the first millennium of our era. In the

second millennium, the concentration of human activities on the new terrains is connected with abandonment of the old ones. This results in impetuous alteration of settlement zones.

Alterations referred to were caused by elements specific for the given region as well as by historical processes of wide scope, embracing in all probability a considerable part of the Middle European depression. The next part of the work tries to determine the causes of those phenomena.

Translated by H. Gołębiowska